

Editörler

Uğur Çağlak
Kent Hayatında Boş Zaman Değerlendirmelerine Dair Bir İnceleme:
Sohbet ve Eğlence Mekânları

Fuat Man
Emek Denetiminin Bir Aracı Olarak Örgüt Kültürü

Nergis Melis Durcan
Değişen Ekonomik Yapıda Ev Ofis Uygulaması ve Sorunlar

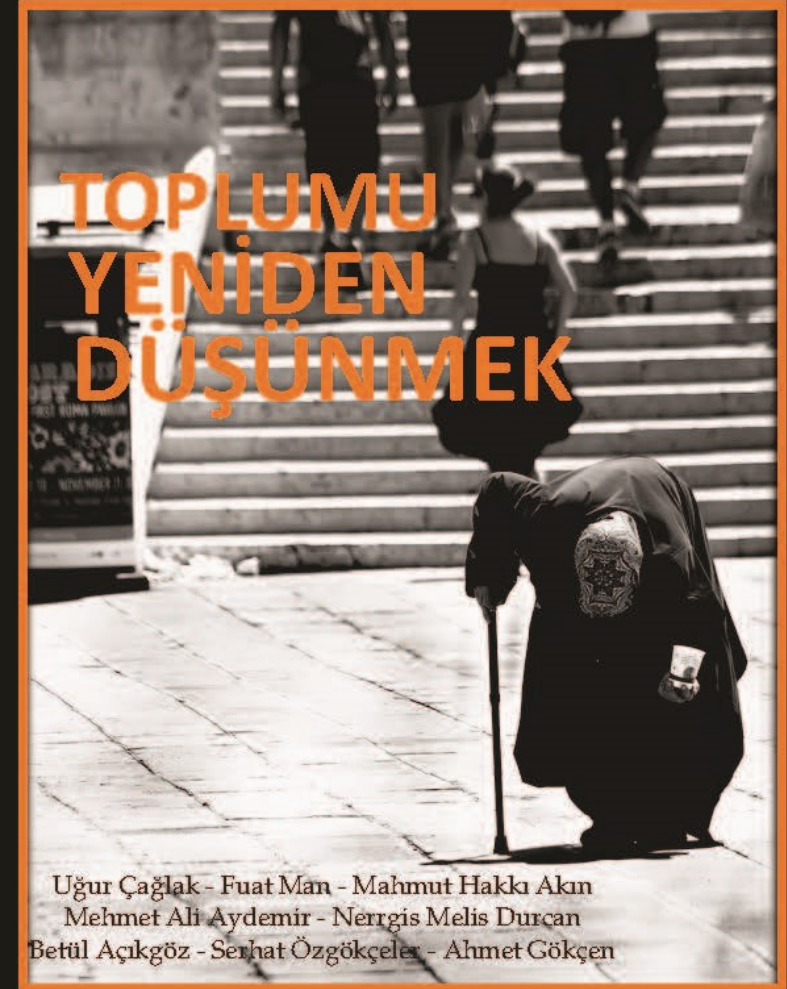
Betül Açıkgöz
Evlatlık Sisteminin Tarihsel Dönüşümü ve Kavramsallaştırılması:
Çocuk İşçi mi Çıracı mı?

Serhat Özgökçeler
Özürlüler ve Medya: Özürlülüğün Yazılı Basında Sunumu Bazı
Tespitler ve Öneriler

Mahmut Hakkı Akın - Mehmet Ali Aydemir
Kulu Örneğinde Erken Yaşta Yurtdışından Evlenme Olayının
Algılaşması Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma

Ahmet Gökçen
Ulus-Devletin İflasına Rağmen Vatandaşlığın Yükselişi

12.00 TL

Toplumunu Yeniden Düşünmek

Sayı 2, 2012/1

Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Social Research

Sayı Issue 2 • 2012/1

ISSN: 2146-5177

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü *Owner and General Director*

ADAMOR Araştırma Danışmanlık Medya Ltd. Şti. adına

Emir Osmanoğlu

Editörler • Editors

Hasan Bozgeyikli • Susran Erkan Eroğlu

Hakem ve Danışma Kurulu • Advisory Board*

Yasin Aktay (Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi), Yusuf Alper (Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi), Musa Yavuz Alptekin (Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi), Mustafa Aykaç (Prof. Dr., Kırklareli Üniversitesi), Veysel Bozkurt (Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi), Mehmet Bulut (Dr., Gençlik ve Spor Bakanlığı), Münir Dedeoğlu (Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi), Sevda Demirbilek (Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi), Uğur Dolgun (Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi), Tefvik Erdem (Doç. Dr., Gazi Üniversitesi), Naci Gündoğan (Prof. Dr., Anadolu Üniv.), Tuncay Güloğlu (Doç. Dr., Yalova Üniversitesi), Deniz Kağnıcoğlu (Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi), Nuray Karaca (Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi), Ersin Kavi (Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi), Aşkın Keser (Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi), Güray Kırpık (Doç. Dr., Gazi Üniversitesi), Fatma Kocabaş (Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi), Türker Kurt (Dr., Gazi Üniversitesi), Verda Canbey Özgüler (Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi), Mehmet Merve Özyayın (Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi), Süleyman Özdemir (Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi), Zeki Parlak (Doç. Dr., Marmara Üniversitesi), H. Yunus Taş (Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi), Arif Yavuz (Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi), İbrahim Yenen Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi), Osman Yıldız (Dr., Hak İş), Engin Yıldırım (Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi), Sayım Yorgun (Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi), Oğul Zengingönül (Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi),

* Soyadına göre alfabetik sırada *In alphabetical order*

Genel Yayın Danışmanı

Ekrem Eraslan

Yayın Danışmanları

Yahya Düzenli, Şahin Ali Şen
Murat Kalem

Abonelik

Yıllık: 30 TL

Kurumsal Yıllık: 50 TL

Yapı Kredi Bankası Kızılay Şubesi

IBAN: TR61 0006 7010 0000 0083 7963 30

Yayın Türü

Üç Aylık, Yerel Süreli Yayın

Yayıncı Kuruluş *Publisher*

ADAMOR

Toplum Araştırmaları Merkezi

Reklam ve Halkla İlişkiler

Bekir Ateş

Baskı

Haziran 2012

İletişim Correspondence

Nasuh Akar Mahallesi 1401. Sok. 11/2
Balgat/ANKARA * Tel: 0 312 285 53 59

Faks: 0 312 285 53 99

W: www.adamor.com.tr

e-mail: opusdergi@gmail.com

OPUS, yılda dört sayı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarına aittir.

İçindekiler

Takdim 5 *Editörler*

Makaleler

- 7 *Uğur Çağlak*
**Kent Hayatında Boş Zaman Değerlendirmelerine Dair Bir İnceleme:
Sohbet ve Eğlence Mekânları**
- 22 *Fuat Man*
Emek Denetiminin Bir Aracı Olarak Örgüt Kültürü
- 36 *Nergis Melis Durcan*
Değişen Ekonomik Yapıda Ev Ofis Uygulaması ve Sorunlar
- 54 *Betül Açıkgöz*
**Evlatlık Sisteminin Tarihsel Dönüşümü ve Kavramsallaştırılması: Çocuk
İşçi mi Çıracak mı?**
- 69 *Serhat Özgökçeler*
**Özürllüler ve Medya: Özürllülüğün Yazılı Basında Sunumu Bazı Tespitler
ve Öneriler**
- 86 *Mahmut Hakkı Akın - Mehmet Ali Aydemir*
**Kulu Örneğinde Erken Yaşta Yurtdışından Evlenme Olayının Algılanışı
Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma**
- 104 *Ahmet Gökçen*
Ulus-Devletin İflasına Rağmen Vatandaşlığın Yükselişi

Contents

Editorial 5 *Editors*

Conversation

- 7 *Uğur Çağlak*
Observation on Leisure Time Evaluations in City Life: Chat and Entertainment Spaces
- 22 *Fuat Man*
Corporate Culture as a Labour Control Tool
- 36 *Nergis Melis Durcan*
Home Office Application in Changing Economic Structure and Problems
- 54 *Betül Açıkgöz*
The Historical Transformation and Conceptualization of Evlatlık System: Laborers Or Apprentices
- 69 *Serhat Özgökçeler*
Disabled People and The Media: the way Disability is Presented in The Printed-Press: Some Findings and Suggestions
- 86 *Mahmut Hakkı Akın - Mehmet Ali Aydemir*
An Applied Study on Perception of Marriage from Abroad at Early Ages in Kulu Example
- 104 *Ahmet Gökçen*
The Rise of Citizenship Despite Bankruptcy of Nation State

Takdim

OPUS “Toplum Araştırmaları Dergisi” olarak toplumsal yapının nasıl oluştuğu ve bu yapının hayatı nasıl etkilediği konusunda bir sözü olanlara ve bu sözleri dinlemek isteyenlere samimi bir ortam sunmaktadır. Bireysel olarak bir değerlendirme yapılacak olursa hayatın dönemsel akışları içerisinde tekil bir üretme ve tüketme eylemi içerisinde olduğumuzu düşünmek pek yanlış olmamakla birlikte; birlikte yaşama kültürü içinde aslında topluluk olarak üretiyor ve üretilenleri yine bir arada tüketiyoruz. Üretilen ve tüketilen her şeyin dağılımının sorgulandığı yerde terazimizin önemli bir sosyal değer olan adalet kavramı olması gerekliliği her zaman aşikardır. Böylece toplumsal yapının sağlıklı bir şekilde oluşması hiç kukusuz üretilen ve tüketilen arasındaki dengenin adalet kavramı doğrultusunda şekillendirilmesine bağlı olduğu inkar edilemez.

*

Bu bağlamda OPUS, yayın ilkesini toplumdan dolayısıyla toplumsal yapıdan bağımsız şekilde oluşturmamaktadır. İnsan faktörü her zaman ön plana alınarak ortaya çıkan bu ilke siz okuyucularımıza toplumsal alanda bir başka deyişle insanla yapılan çalışmaları sunma konusundaki hassasiyeti de sunmaktadır.

*

OPUS Toplum Araştırmaları Dergisi olarak yukarıda bahsi geçen ilkeyi şiar edinerek bu sayıda çok değerli yazar ve araştırmacıların eserlerini sizlerle buluşturmuş olmaktan mutluluk duymaktadır. Bu

sayıdaki değerli katkıları sıralamak gerekirse; Uğur Çağlak kenti sadece bir ticaret merkezi olarak değil boş zamanları değerlendirme yeri olarak da yorumlarken; Fuat Man örgüt kültürünü emek dene-timinin bir aracı olarak tanımlıyor. Ayrıca Nergis Melis Durcan ev ofis uygulamalarını irdeliyor. Betül Açıkğöz çocuğun kimliğini işçilik ve çiraklık açısından değerlendirirken; Serhat Özgökçeler, özür-lülere ve medya arasındaki ilişki konusunda önerilerde bulunuyor. Mah-mut Hakkı Akın ve Mehmet Ali Aydemir Kulu aile yapısında yurtdı-şından evlenmenin etkilerini bize sunuyor. Son olarak Ahmet Gökçen küreselleşen dünyada ulus devlet in iflası ve buna rağmen vatandaş-lığın nasıl yükseldiğini anlatıyor.

*

İkinci sayımızda toplumun çeşitli mecralarından elde edilen bilgiler, bize OPUS'un Toplum Araştırmaları Dergisi olarak farklı renkleri sunduğunu görüyoruz. Bu sayıda katkısı ve emeği olan bütün yazar-lara ve araştırmacılara gönülden teşekkürlerimizi sunarız.

Editörler

Kent Hayatında Boş Zaman Değerlendirmelerine Dair Bir İnceleme: Sohbet ve Eğlence Mekânları

*

Observation on Leisure Time Evaluations in City Life: Chat and Entertainment Spaces

Uğur Çağlak

Özet

Günümüz toplumsal hayatında özellikle çalışma saatlerinin kısılması ve de ekonomik imkânların daha fazla uygun olması, insanların boş zaman faaliyetlerine daha da değer vermesine ve kendileri için boş zaman faaliyetleri ortaya çıkarmasına neden olmuştur. Bu çalışmada son zamanlarda sıkça üzerinde durulan ve de aynı zamanda da sosyolojik bir kurum olan boş zaman kavramı ekseninde, Osmanlı İmparatorluğu, Cumhuriyet dönemi ve günümüz dönemlerinde sohbet mekânları ve eğlence şekilleri üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Boş Zaman, Mekan, Eğlence, Sohbet

Abstract

The decrease in working hour rates and the availability of economic conditions in today's social life caused individuals to give more importance to leisure time and to create new leisure time activities for them. In this study a general assessment was done on Ottoman Empire times, early republic era and today's chat space and entertainment strategies in the axis of leisure time which is a sociological institution and is focused on lately.

Keywords: City, Leisure Time, Space, Entertainment, Chat

Boş Zaman ve Mekân

Kent hayatı, temel toplumsal kurumlar ve bu kurumların mekânları etrafında yeni bir kültür ve sosyalleşme gerçekleştirilmektedir. Din, ekonomi, eğitim, siyaset gibi temel toplumsal kurumların yanında boş zamanlar da bir kurum olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bir kurum olarak işlev gören boş zamanların kendi mekânlarını oluşturması beklenir. İşte bu süreçte eğlence ve muhabbet mekânlarının kent hayatının her tarafında kurulduğu, toplumsallaşma, kaynaşma, tanışma, sosyalleşme gibi işlevleriyle öne çıktığı görülmektedir. Boş zamanlarını değerlendirmenin çeşitli yollarını arayan kentli insan, bir seçenek olarak sözü edilen mekânlar etrafında kent hayatının iklimine katılmayı denemiştir. Sanayi toplumunda, bireyselleşen dünyada kulelerden veya etrafı kapalı izole mekanlarda hayatını sürdüren insan, dışarıya açılma, insanlarla çıkar ilişkisinin ötesinde bir yakınlık kurma gereksinimi hissetmiştir.

Boş zaman kavramı genel olarak birçok tanımda çalışma yaşamının dışında kalan zaman olarak belirtilmektedir. Daha farklı bir ifade ile kişinin veya kişilerin çalışma yaşamı dışındaki zamanlarını değerlendirme sürecidir. Boş zaman hiçbir şey yapılmayan zaman değil, çalışma yaşamı dışında örgütlü veya örgütsüz olarak hem eğlenme hem de kültürlenme amacıyla uğraşılan meşgaledir. Boş zaman hayata katılma biçimi ve belki de yaşam kalitesini arttırma girişimidir. Bireyin kendi adına özgürce kullanmak hakkına sahip olduğu, iş ve yaşamla ilgili zorunlu sorumluluk ve görevler yerine getirildikten sonra arta kalan zaman (Güler, 1978'den akt. Karaküçük, 1999: 32) olarak tanımlanan boş zaman, Parker tarafından, bireyin hem kendisi hem de başkaları için bütün zorluklardan ya da bağlantılardan kurtulduğu ve kendi isteğiyle seçeceği bir etkinlikle uğraşacağı zaman olarak görülür (Parker, 1975'den akt. Tezcan, 1999: 9). Kısaca boş zaman; dar anlamda iş ile ilgili hayatı idame ettirme sorumluluklarından veya diğer emirli görevlerden serbest kullanılan zaman olarak tarif edilmektedir. Geniş anlam ise; Birçok kültürel ve kamu hizmeti kapsamı içindeki hobiler veya meşguliyetler dizisine katılım suretiyle,

benlik geliştirme için serbestçe kullanım hakkı ve fırsatları olarak tanımlamıştır. Başka bir ifadeyle, boş zaman yaratıcı ve manevi değerlerin bir kaynağı olarak da görülebilmektedir (Hacıoğlu, Gökdeniz, Dinç, 2003: 18).

Boş zamanı değerlendirerek insanlar çeşitli doyumlara da ulaşmış olurlar. Tezcan'a göre (1994: 28), boş zamanlarda uğraşılan resim yapma, müzik aleti çalma veya şiir ve roman yazma insana bir şeyler ortaya çıkarmanın zevkini verir. Ayrıca birçok faaliyet grupsal bir özellikte olduğu için, insanların arkadaşlık, dostluk kurma, iş birliği ve toplumsal ilişkilerine yönelik gereksinimleri karşılanmış olur. Yine boş zaman uğraşlarıyla insan fiziksel sağlığını, zihinsel güçlerini kullanmayı test eder. Başarı duygusunu tatmış olur. Güzellikten hoşlanma duygusunu, hizmet etme duygusunu ve insanlarla iletişime geçmeyi öğrenir. Buna paralel bir şekilde boş zamanın nasıl kullanılacağı da bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Boş zamanın kötü değerlendirilmesi kimi olumsuz alışkanlıklar, durgunluk, gevşeklik, tembellik, dikkatsizlik, bencillik, düşünce, görüş ve duygu darlığı, can sıkıntısı, hoşnutsuzluk, bıkkınlık ve sinirlilik gibi davranışlara yol açabilir. (Karaküçük: 1999: 52).

Modern teknolojinin hayatı kolaylaştırmasına paralel bir şekilde oluşan boş zaman, insanın eğlenmesi, dinlenmesi, okuması, kimi toplumsal faaliyetlere katılması ve böylece kültürlenmesinin yolunu açmaktadır. Çalışma saatlerindeki değişimle birlikte ev-dışı mekânların önemi biraz daha artmıştır. Böylelikle spor, sinema, tiyatro, televizyon, konser, el sanatları, okuma, gezi, tatil, sohbet mekânlarına gitme ve kültürel birçok faaliyete katılma modern kentli insanın temel eylemlerinden biri haline gelmiştir.

Osmanlı'da Sohbet Mekânları ve Eğlence Şekilleri

Osmanlı'da boş zamanın değerlendirilmesinin ana araçları ve eğlence kültürü daha çok sohbeta dayalı mekânlar olan kahvehaneler, mesire yerleri, bozahaneler ve hamamlar gibi mekânlardı. Daha sonraları Osmanlı'nın son dönemlerinde bunlara pastaneler, tiyatro salonları da ek-

lendi. Yine farklı mekânlarda yapılan meddah, orta oyunu ve cambaz gösterileri en önemli eğlence şekilleriydi. Ancak Osmanlı toplum yapısında boş zamanın değerlendirilmesi açısından, kahvehaneler -özellikle erkekler için- en önemli eğlence ve sohbet mekânı idi.

Osmanlıda özellikle eril bir yapıya sahip olan kahvehaneler, sosyal ve kültürel hayatın en önemli yapı taşlarından biridir. Kahvenin Osmanlı kültür hayatına girmesi ile birlikte kahvehane en önde gelen bir sohbet ve muhabbet mekânı olur. Eski İstanbul'daki kahvehaneleri anlatan Burçak Evren (1996: 7), "Her medeniyet kendi toplumsal alışkanlıklarının bir ürünüdür. Bir medeniyeti kavramanın belki de en doğru yolu, alışkanlıklarının haritasını çıkarmaktan geçer. Kuşkusuz böyle bir harita, araştırmacıyı o medeniyete ait alışkanlıkların maddeleşmiş mimarisi ile tanıştıracak ve bizzat maddenin etrafında manevileşen deruni bir sohbetin de misafiri yapacaktır. Osmanlı medeniyeti, bir sohbet medeniyeti idi. Adına hayat tarzı dediğimiz ve insanı adeta törene dönüştürülmüş bir zaman içinde yaşatan geçmişe ait toplumsal alışkanlıkların, sohbet kültürünü de eski medeniyetimizin merkezine yerleştirmişti" diyerek Osmanlı yaşam tarzında sohbet ve muhabbetin yerine işaret etmektedir.

Eski İstanbul'da sohbet ve muhabbet mekânlarının başında kahvehaneler gelmekteydi. İlk olarak yemende keşfedilen kahve daha sonra dışarıya satılmaya başlandı. Halk arasında kabul gören ve müdavimi oluşan kahve daha çok evlerde içilen bir içecek olmasına rağmen, belki de daha fazla satabilmek için, kahvenin dışarıda ustalarınca pişirilip, bir çırak yardımıyla etrafa sunulmasına başlandı. Kahveye olan talebin artmasıyla birlikte ve de o talebi daha da geliştirmek adına, küçük yeni tezgâhlar ve dükkânlar açılmaya başlandı. Bu yeni işletmenin biçimini, fiziksel düzeyini büyük ölçüde belirleyen etken, örnek aldıkları mevcut mekânların içinde oldukları binaların özellikleriydi. Dolayısıyla kahve satışı için üç ayrı tipte kahve satış mekânı görmekteyiz ki bunlar kahve ocağı, kahve dükkânı ve kahvehane olarak bilinmektedir (Hattox, 1998: 70).

Kahve ocağı, kahve dükkânı ve kahvehane bugünde varlığını sürdüren mekânlardır. Öncelikle kahve ocakları, daha küçük mekânlar olup

genellikle esnaf çarşılarındaki esnaflara ve misafirlerine bir garson yardımı ile kahve dağıtılan mekânlardır. Bugün her yerde görebildiğimiz çay ocakları bu kıvamda olan yerlerdir. Genellikle çok küçük olan bu mekânlar hem çevrede bulunan esnafa hem de o ocağa gelen az sayıda – mekânın dar olmasından dolayı- müşterisine hizmet etmektedir. Bu mekânda bulunanların birçoğu, birbiri ile ahbap olmuştur. Özellikle kahve ve çay içmenin yanında sohbet etmek için bu mekânlar tercih edilmektedir. Kahve dükkânları ise, yurt dışından gelen kahvenin pişirilmeden, yani kavru olarak ve öğütülerek satıldığı mekânlardır. Bugün hala varlığını sürdüren sadece kahve satışı yapan iş yerleri bulunmaktadır. Bu günlerde alışveriş merkezlerinden ve marketlerden satın alınabilen kahve, müdavimlerince kahve dükkânlarında taze olarak ulaşabilecekleri mekânlardır. Kahvehaneler ise kahve ocağının ve kahve dükkânının ötesinde daha çok sosyal içeriği olan mekânlardır.

Kahvehanenin doğuşu için çıkış noktası oluşturabilecek bir tarih vermek gerekirse 1511 yılı gösterilebilir. Kahvehane ilk kez Mekke’de, kahve tüketilen kamusal bir alanda (bir caminin yanında) ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Memlük yöneticisi kahve tüketimini yasaklamış olduğundan, bu içeceği paylaşmak üzere toplanma alışkanlığının bu şehirde yerleştiği bilinmektedir. Kahvehane Kahire, Suriye ve İstanbul’a 16. yüzyılın ortalarında da gelmiştir (Gregoire, 1999: 16). Kahvehanelerin ilk kuruluş yerleri cami yakınları idi. Burada bulunan cami cemaati, camide ibadetini yapar daha sonra da kahve içip sohbet etmek amacıyla kahvehaneye gider ve tekrar namaz vaktinde camiye giderdi. İlerleyen zamanlarda kahvenin ve kahvehanenin rağbet görmesiyle birlikte, kahvehaneler adım adım çevreye yayılmaya başladı. Şehir merkezlerindeki sokaklarda, gösteriştan uzak ucuz tüketim yapılan yerler halini aldı. “İstanbul kahvehaneleri üzerine ilk tanıklıklar Tahtakale semtinde, 1554 yılında, insanların birkaç kuruşa oyalanıp eğlenecekleri yeni yerler görüldü” (Gregoire, 1999: 17).

Zamanla İstanbul’un kahvehane yelpazesi oldukça gelişti. Çünkü toplumun kültür mozaiği çoğulcu bir karakter taşıyordu. Yalnızca belli bir

meslek ve statü gurubunun devam ettiği kahvehaneler değil, farklı toplum tabakalarından aynı ortak kültür ve neşeye sahip insanların toplandıkları kahvehaneler de vardı; dama ve satranç meraklıları, horoz dövüş-türenler, kuşcular, nargileciler, çiçek tutkunları edebiyat âşıkları gibi (Evren, 1994: 11). Bunlarla birlikte İstanbul’da, esnaf kahvehaneleri, mahalle kahvehaneleri, yeniçeri, kahvehaneleri, müzikli kahvehaneler, meddah kahvehaneleri gibi çok çeşitli kahvehanelere rastlamak mümkündü. İnsanlar kendi ilgilerine ve isteklerine göre bu kahvehanelere gider, oralarında vakitlerini geçirirlerdi. Bu kahvehanelerden en yaygın olanı mahalle kahvehaneleri idi. Bu kahvehanelerin en önemli özelliği, “mahalle ölçeğinde sivil mekân (köşk-konak) ile dini mekân (cami-tekke) arasında yaşanan içedönük geleneksel hayat tarzının bu kahvehaneler aracılığı ile dışadönük bir kültürel yapılaşma sürecine girmesidir. Bunun anlamı, mahalle sakinlerinin sivil ve dini mekânlardan bağımsız olarak sokak kültürünü ve bu merkezler aracılığı ile şehir hayatına doğrudan katılabilme olanağını elde etmeleridir” (Işın, 1990’dan akt. Evren, 1994: 47). Mahalle kahvehaneleri, halkın kente adaptasyonu sağlama işlevinin yanında, birçok şeyin konuşulduğu, birçok sorunun çözüldüğü bir yer haline aldı. Burada bulunanlar mahalleyle ilgili, çevreyle ilgili sorunların çözümünü buralarda tartıştılar, buralarda çözüme bağladılar. Ayrıca buralarda hikâyeler anlatılırdı; çok farklı konularda sohbetler yapılırdı. Böylece de kahvehaneler kültürel bir paylaşım aracı durumuna geldi.

Bu kahvehanelerin temel özellikleri, sosyalleştirici olmaları, toplumsal ve kültürel engelleri ortadan kaldırmaları ve insanları bir araya getirmesidir. Kahvehanelerin sosyalleştirici özelliği, tüketiciler arasında toplumsal ayrımların geçici olarak ortadan kalkmasına neden oluyordu. Herhangi bir tartışma konusunu ortak bir gündeme oturtmak mümkündü. Bir kahvehanede istediğiniz insanla konuşabilir, herhangi bir sohbette, kendi aralarında konuşanları tanısanız da tanımasanız da, araya girmek üzere çağrılısanız da çağrılmasanız da katılabilirsiniz (Saraçgil, 1999: 35). Mahalle kahvehanelerinin içinde barındırdığı farklı kültürlerden, farklı ilgi ve bilgiye sahip insanlar bulunduğu için daha özel mekânlar

açılması gerekmişti. Bu yüzden mahalle kahvehanelerinden sonra İstanbul'da esnaf kahvehaneleri, yeniçeri kahvehaneleri, semai kahvehaneleri, imaret kahvehaneleri, esrar kahvehaneleri, tiryaki kahvehaneleri ve meddah kahvehaneleri de açılmıştır. Bunların içinde esnaf kahvehaneleri daha çok ticaret yapılan merkezlerde açılmış ve "lonca sisteminin esas iç düzenlemeleriyle esnaf kethüdaları tarafından yönetilme gibi kendine özgü bir düzeni olmuştur. Ortak yönleri müşterilerinin kökeni değil, meslek yakınlığı idi" (Evren,1996: 50). Yeniçeri kahvehaneleri ise yeniçerilere evlenme ve iş yeri açma izni verilmesinden sonra ortaya çıktı. Bu kahvehanelerin ortak özelliği, bu mekânların katı bir disiplinle yönetilmesi ve daha çok siyasi sohbetlerin bu mekânlarda yapılması idi. Hatta birçok ayaklanma bu kahvehanelerin desteğiyle oluştu. Semai kahvehaneleri ise müzikli olan kahvehaneler idi. Özellikle Ramazan aylarında açılır ve Ramazan ayı bitiminde kapanırdı. Bu kahvehanelerin oturma disiplini ise farklı idi. Oturma disiplini tiyatro veya sinema salonu gibi sıra sıra olan mekânlardı. Yine Ramazan ayında faaliyet gösteren meddah kahvehaneleri ise meddahların hikâyelerini sergiledikleri kahvehaneler idi. İmaret kahvehaneleri genellikle cami yanında kurulan, ibadeti ni yapıp bu kahvehaneye gidip, orada vakit geçirenlerin kahvehanesi idi. Bu mekânlara imamlarda giderdi ve oralarda sorulara cevap verir, orada bulunanları aydınlatırdı. Bunlarla birlikte kahvehaneler içinde en kötü mekâna ve konuma sahip olan esrar kahvehaneleri vardı. Ayrıca Osmanlıda iş arayanların bulunduğu kahvehaneler, nargile kahvehaneleri, pehlivan kahvehaneleri, defineci kahvehaneleri gibi ortak ilgiyi paylaşanların kahvehaneleri de bulunmaktaydı.

Cumhuriyet öncesinde eğlence hayatının büyük kısmını bu kahvehaneler oluşturmaktaydı. İnsanlar buralarda sohbetlerini yapar, güncel, dini, siyasi, ahlaki konularda görüşlerini paylaşır hem eğlenir, hem bilgilenir hem de psikolojik olarak kendini ifade etmenin ve insanlarla bir şeyler paylaşmanın mutluluğunu yaşırdı. Cumhuriyet öncesi eğlence hayatında kahvehaneler kadar talep görmese de meyhaneler, bozahaneler ve hamamlar da bulunmaktaydı.

Meyhaneler alkollü içecek satışı yaptıkları için toplum tarafından hoş görülme­yen mekânlar­dı. “Osmanlı devletinde daha önceki İslam devletlerinde olduğu gibi müslümanların içki içmesi, üretmesi ve ticaretini yapması yasaktır. İslam hukukunda içki ile ilgili hükümler Osmanlı devletinde geçerliliğini korumuştur. Osmanlı devleti, sadece müslümanların yaşadığı bir devlet olmayıp, hıristiyanlar, yahudiler ve diğer dinler ve mezheplere mensup insanların da yaşadığı bir ülkeydi. Müslümanların haricinde olan insanlar ve topluluklara inançları gereği içki içmek yasak kapsamında olmayıp, “rızık makulesinden” sayılırdı. Bu açıdan üretimi, nakliyesi ve ticareti belli şartlar dâhilinde olmak üzere Osmanlı devletindeki gayr-ı müslimlere içki içmek ve bulundurmak serbestti. Meyhaneler çoğunlukla gayr-ı müslimlerin gittikleri içkili eğlence yerleriydi. Fakat Müslümanlar da bu tür yerlere gitmekteydiler. 18. asrın başlarında Padişah III. Ahmed zamanında, ikisi kale dışında ve biri de Galata’da olmak üzere üç meyhane varken, asrın sonlarına doğru bunun sayısı çoğalmıştı. İlk zamanlar meyhanelere sadece reaya tائفesi gitmekteydi. Bir asır içinde çoğalan ve İstanbul’un her tarafına yayılan meyhaneler devlet tarafından da kanıksanmıştı” (Köse, 2007: 116-117). Müslüman olanlara yasak olmasına rağmen gizli gizli birçok kesimden müşterisi ve müdavimi olan mekânlar haline geldi. Ancak zaman zaman da özellikle III. Murad ve III. Selim zamanında meyhaneler için tamamen kapatma kararları da alınıyordu.

Meyhanelerin dışında Osmanlı’da bir diğer eğlence mekânı bozahanelerdi. Osmanlıdan günümüzü yeme, içme kültürümüzün en önemli öğelerinden birisi de buğday, darı gibi tahıllardan üretilen ve çokça tüketilen bozadır. Genelde de boza üretiminin yapıldığı yerler olan bozahaneler, hem üretimin yapıldığı hem de oraya gelen müşterilerin orada bozalarını yudumlar­ken sohbet ettikleri mekânlar­dı. Ancak şunu da belirtmek gerek­irki bozahaneler, meyhaneler gibi pek de güzel şöhrete sahip mekanlar değildi. “ Bu dönemde iki türlü boza vardı. Bunlardan birisi halk arasında bolca tüketilen ve meşru görülen “tatlı boza”, diğeri ise biraz daha içinde alkol bulunan “ekşi veya acı boza” (Bingöl, 2012: Sn

Erişim Tarihi: 02.03.2013). Ekşi veya acı boza satan bozahaneler diğer bozahanelerden daha farklıydı. Burada yemeğin yanında içerisinde alkol bulunan ekşi boza ve bazı içkiler tüketilebilmekteydi. Ancak tatlı boza satılan bozahaneler, halkın tercih ettiği –kahvehaneler kadar yaygın olmasa da- Osmanlı zamanında bugünün pastaneleri kıvamında olan eğlence ve sohbet mekânlarından biriydi.

Bazı bakımlardan kahvehaneye benzeyen bir başka kurum da hamamdı. Bu kurumun toplumsal ilişkiler kurma açısından, kahvehanenin erkekler için oynadığı rol gibi, kadınlar için benzer bir rol üstlendiği bilinmektedir. Aslında hamam boş zamanı olan sınıflardan erkekler için de, birçok değişik insanla ilişki kurabilecekleri ve epeyce uzun vakit geçirebilecekleri bir mekan idi (Hattox, 1998: 108). Fakat günümüzde de eskiden olduğu kadar bulunmasa da hala varlığını sürdüren hamamların, kahvehaneler gibi benzer bir işleve sahip olduğunu söylemek oldukça güçtür. Hamamlar çok farklı kesimlerden insanlarla iletişim kurabilmek için yeterli olmakta birlikte, kahvehaneler gibi sürekli gidilebilecek, uzun vakitler geçirilebilecek ve kahvehanenin sunduğu oyun ve eğlenceleri sağlayabilecek bir mekân değildir. Osmanlı'da eğlence hayatının bunlarla sınırlı olduğunu söylemek de büyük bir yanlışlık olur. Sadece sohbet ve muhabbet mekânları itibariyle ele aldığımız Osmanlı eğlence hayatında bir mekânda buluşmanın ötesinde mesire yerlerine gitmek, geziler düzenlemek, dini bayramlar, sünnet şölenleri, düğün ve helva sohbetleri, meddah gösterileri, cambaz gösterileri de önemli sayabileceğimiz eğlence tarzlarıdır.

Kahvehaneler daha önceki birçok kurumla benzerlik gösterse de, kahvehanelerin kendi şahsına münhasır özellikleri bulunmaktadır. Kahvehanelerin ortaya çıkışında ve rağbet görmesinde, toplumsal etkileşim ve toplumsal simgeler alanındaki değişim unsurlarını görebiliriz. Kahvehanenin ortaya çıkmasından önce kentlerin gece yaşantısı, insanların kişiliklerini, itibarlarını ve belki de hayatlarını tehlikeye atma pahasına gittikleri meyhane ya da kumarhaneler ile sınırlı idi. Ayrıca akşamları sadece dini sohbet veya dini kutlamalar için evden dışarıya çıkanlar da bu-

lunmakta idi (Hattox, 1998: 109). İnsanlar meyhane veya kumarhane gibi halkın nezdinde kötü gözle bakılan mekânlar yerine, kendileri için daha uygun, daha eğlenceli ve daha itibarlı bir mekâna geçiş yapmışlardı. Bunun yanın da özellikle sadece dini sohbet veya kutlama için çıkan halkın, sohbet ve kutlama yapmadığı akşamlarda da gidebileceği bir mekân ortaya çıkmış ve halk tarafından da büyük bir rağbet görmüştür.

Şu da bilinmesi gerekir ki Osmanlının son dönemlerinde kahvehaneler sosyal kontrol işlevi de görmekteydi. Osmanlının son döneminde birçok hafiye buradan halkın duygu ve düşüncelerini, olan olayları, olayların iç yüzünü buralardan öğrenirdi. “hafiyeler, jurnallerde geçtiği biçimiyle, “havadis çalmak” için en çok kahvehanelerde konuşlanmışlardı. Kabaca bir hesapla, kahvehane muhabbetleri elimizdeki jurnallerin 2/3’ünü oluşturmaktadır. Bu anlamıyla kahvehaneler tartışmasız en önemli gündelik yaşam mekânı olarak adlandırılabilir” (Kırlı, 2000: 60).

Cumhuriyet Dönemi Sohbet Mekânları ve Eğlence Şekilleri

Cumhuriyet döneminde batılılaşma eğilimi içerisinde iktidarın dayanak noktası halkta aranmıştır. TBMM içinde yer alan fikir çeşitliliği milliyetçi bir amaç uğruna halkı birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte politik kurumların Batı’ dan alınması kararlaştırılmış; böylece, batılılaşma üzerinde en fazla durulan konulardan biri olmuştur. Bu dönemde ortaya atılan tezlerin Batı uygarlığının bir bütün olarak ve bazı yönleriyle alınması gerektiği noktalarında odaklandığı görülür. Hedefe ulaşmak için batılılaşma bir lüks değil ama bir yaşam tarzı ve gelişmişlik ilkesi olarak benimsenmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren modernleşmenin daha çok batılılaşma-muasırlaşma şeklinde algılandığını özellikle belirtmek gerekir. Bununla birlikte Cumhuriyet’in medeniyet projesi, sadece devletin yapısını değiştirmekle kalmamış, bunun yanında insanların yaşam biçimleri, davranış şekilleri ve gündelik yaşamdaki alışkanlıklarına kadar her alana müdahil olma ve nüfuz etme isteğini de taşımıştır (Göle,1991: 48). Bu dönemde yapılan reformlar, değişiklikler batılı yaşam tarzı ile

halkı baştan aşağı değiştirmeyi öngörmüştür. Yeni yaşam tarzında tamamen batılı öğeler kullanılmış, batılı yaşam tarzı ile kendi yaşam tarzımız birleştirilmeye çalışılmış ve halka suni, ikame ve tamamen yeni baştan düzenlemeye dönük bir yaşam tarzı sunulmuştur. Yapılan yayınlarda, konuşmalarda ilerlemenin yolu batıyı örnek alarak gerçekleşebileceği belirtilmiş böylelikle de batılı yaşam tarzı benimsetilmeye çalışılmıştır.

Eğlencenin toplumsal yaygınlık kazanmaya başladığı Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde İstanbul halkının başlıca eğlencesi eğlenceyi kitleselleştiren tiyatro ve sinema olmuştur. Daha sonra balolar, batılı dans sanatları, lokantalar, gazinolar, barlar, pastaneler ve kafeler büyük yaygınlık göstermeye başlamıştır. Bu süreçte, resim, heykel, batı tarzı müzik gibi sanatlara ilgi artmış, halka yeni eğlence tarzları gösterilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında güzellik yarışmaları düzenlenmiş özellikle, bay ve bayanın birlikte katılabileceği organizasyonlar yapılmıştır. Osmanlı döneminde kadın ve erkek için ayrı ayrı düzenlenen eğlence tarzları ve sohbet mekânları, birleştirilmiş, kadın ve erkeğin beraberce katılabileceği eğlence tarzlarına yönelme olmuştur.

Günümüz Sohbet Mekânları ve Eğlence Şekilleri

Boş zamanları değerlendirme, günümüz insanının hem dinlenme, hem eğlenme hem de kişisel gelişiminde öne çıkmaktadır. Kentsel hayat aynı zamanda bir tür eğlence kültürü de doğurmuş ve insanı buna katmıştır. Bugün boş zamanı değerlendirme biçimi olarak görülen eğlenme ve dinlemenin iki önemli boyutu izlenmektedir: ev içi eğlence ve kamusal eğlence (Bilsin, 2007: 107). Ev içi dinlencede daha çok kitle iletişim araçları kullanılmaktadır. Televizyon, radyo, bilgisayar, internet, kitap gibi materyaller, boş zamanı doldurmada öne çıkmaktadır. Kamusal eğlencede ise gece kulüpleri, bar, piknik alanları, gezi ve tatil yerleri, sinema, tiyatro, kahvehane, cafe ve çay bahçeleri, alışveriş merkezleri, konser salonları, kültür merkezleri, internet kafeler dikkat çekmektedir.

Kamusal eğlence şekillerinden gece eğlence şekilleri daha çok bar, gece kulübü gibi mekânlarını ifade etmektedir. 1970'lere baktığımızda gece kulüplerinde batılı müziğin dinlendiği ve o zamanın danslarının icra edildiğini, taşralı kültürün mensubu "kıro" diye nitelendiren "kıllı göğüs ve bol paça pantolonlardan ortaya çıkan yumurta topuklar" (Akay 2003:182) giyenlerin de kendisini gösterdiği eğlencelere rastlamaktayız.

Bu dönemde eğlence kültüründe bir ikilik yaşanmaktadır. 1960'lı yıllarda İstanbul'da doğanların yöneldiği Batılı eğlencelerde, kadın ve erkeğin birlikte dans ettiği, bugün adına pavyon denilen mekanlara karşın; "kırolaşan bir taşra-arabesk burjuvazisinin öne çıktığı" (Akay 2003:182) mekanlar görülmekteydi. 1980'li yıllardaki şehrin gece eğlencesi kültürünün güney sahillerine, özellikle de Bodrum gecelerine kaydığını, siyasi hayattaki tıkanmanın da bu gece hayatındaki tıkanmayı da beraberinde getirdiği bir dönemi yansıtmaktadır. "Askerin yollarda, geceleri insanları arabalardan indirip yaptığı kimlik kontrolleri sırasında fazla tehlikeyi göze alamayan genç burjuvazi, eğlenceyi sadece Avrupa(da)" (Akay 2003:182-183) yaşıyordu. Tatlıses ve Küçük Emrah'ın meşhur olduğu bu dönem, arabesk şarkıcıların eğlence türü içine yerleştiği bir dönemdi.

1990'lı yıllardan sonra da gece hayatını şekillendiren semtler ortaya çıktı. Özellikle İstanbul merkezli gelişen gece hayatı içerisinde Tarabya, Bebek, Etiler ve Ortaköy gibi semtler gece hayatı ile özdeşleştirilen semtler oldu. Buralarda genç burjuvazinin gittiği yeni mekânlar ortaya çıktı. Halkın daha çok televizyondan izlediği bu mekânlar, manken, futbolcu ve iş adamlarının gece eğlencelerinin sabaha kadar sürdüğü alkol alınan ve dans edilen merkezler oldu.

Günümüzde kahvehaneler, alt gelir seviyesine hitap eden, iskambil kâğıdı, okey gibi oyunlar oynanan, büyük maç müsabakaları izlenen, kahvenin yanında çay, oralet, meşrubat içilen ve özellikle sigara dumanı ve kokusuyla kendini fark ettiren yerler haline gelmiştir. Özellikle mahalle aralarında işsizlerin, günlük işlerde çalışanların, emeklilerin ucuz eğlence, vakit geçirme ve oyalanma mekânı haline gelmişlerdir (Bilsin, 2007: 248). Kahvehanelerin daha önce elinde bulundurduğu işlevi yitirdi-

ğini görebilmekteyiz. Bugün eskiye nazaran, kahvehane sayısı çok fazla olmasına rağmen, kahvehaneler işlevi bakımından oldukça zayıflamıştır. Şu anda belki de sadece bir sosyal tampon özelliği gören kahvehaneler, işsiz ve emekli kesiminin sığındığı mekânlar olmuştur. Daha önce kahvehanelerin yerine getirdiği işlevi şu anda bazı cafelerde görebilme imkanına sahibiz. Kahvehaneler içerisinden ayrılıp, halk için daha nezih mekânlar oluşturma çabası gözlemlenmektedir. Halkın rahatça oturabildiği, sohbetini yaptığı, bir şeyler yiyip içebildiği, iyi kalite ses düzeni ile hafiften müzik yayını olan cafeler bulunmaktadır. Bu mekânlar gelen taleplere ve değişen yaşam tarzlarına göre kendi içerisinde farklılaşmakta ve eğlence mekânlarına yeni tarzlar getirmektedir. Son yıllarda sıkça rastladığımız nargile cafeler, kitap kafeler, bunlara örnek gösterilebilir.

Daha önceleri Osmanlı eğlence tarzının vazgeçilmezi olan nargile, şimdilerde tekrar gündeme gelmiş, eğlence kültürünün önemli aktörlerinden biri haline dönüşmüştür. Kullanıcının bir hortum aracılığıyla sudan geçerek süzülen dumanı içine çekmesini sağlayan bir düzenek olan nargile, doğu kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Nargileyi ilk olarak Hintlilerin bulduğu rivayet edilmektedir. Daha sonra Arap yarım adasına, oradan İran'a ve Osmanlıya geçen nargile bugün çok farklı aromalarıyla (elma, nane, anason, kavun, şeftali gibi), özellikle gençler tarafından tercih edilmektedir. Daha önce Osmanlı kahvehanelerinden birisi olan nargile kahvehanelerinin bugüne uyarlanmış halini, nargile cafeler olarak görmekteyiz. Son beş yıl içerisinde sayıları gittikçe artan nargile cafeler, şu anda gençlerin en önemli sohbet ve muhabbet mekânlarından birisidir. Bu mekânların farklı kesimlerden de müdavimleri vardır. Genellikle nargile cafelerde ayrılmış masalar veya sedirlerde oturulur. Bağımsız gelen guruplar buralarda otururlar. Bunların dışında müdavimlerin de sık sık oturduğu belirli yerleri, ayrıca sadece onların kullandığı özel nargile setleri vardır. İstanbul'da, Ankara'da, İzmir'de, Manisa'da, Hatay'da ve Konya'da sıkça nargile cafelere rastlanmaktadır. Gözlemlediğimiz kadarı ile nargile cafeler genelde hoş olarak dizayn edilmiş nezih mekânlardır. Nostaljik öğelerin sıkça kullanıldığı bu mekânlarda, mi-

safirlerin rahat etmesi için her türlü konfor sağlanmış, ayrıca da çağdaş ama bunun yanında da otantik bir ortam sunulmaya da çalışılmıştır.

Dünden bugüne kentin önemli mekanları arasına dahil olan eğlence ve muhabbet mekanları, değişik işlevleriyle dikkat çekmektedir. Toplumsal hayatın, yaşam tarzlarının değişmesine paralel bir şekilde bu tür mekânlar da değişebilmektedir. Toplumun eğlence ve muhabbet kültürünün birer canlı tanığı ve sembolü olan bu mekânlar özelinde bir kültür aktarımının, sosyalleşmenin gerçekleştiği görülmektedir. Görülen o ki, kent, biraz da eğlence ve muhabbet mekânları etrafında bir hayata sahne olmaktadır.

Kaynakça

- Akay, Ali (2003), "İstanbul: Bir Eğlence Megapolü", Cogito, Sayı 35. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bilsin, Ayşegül (2007), Kültür Endüstrisi Olgusunun Özel Bir Görünümü Olarak Günümüz Türk Toplumunda Eğlencenin İdeolojik Temellendirilmesi, Gazi Üniversitesi S. B. E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Bingül, İlyaz (2012), Bozahane: Osmanlı İstanbul'unda Toplumsal Hayat Mekanları, [http://www.populistkultur.com/bozahane-osmanli-istanbulunda toplumsal-hayat-mekanlari-5/](http://www.populistkultur.com/bozahane-osmanli-istanbulunda_toplumsal-hayat-mekanlari-5/), Son Erişim Tarihi: 02.03.2013.
- Esnasında Osmanlı Devletinde Bir Uygulama: İstanbul'da İçki ve Fuhuş Yasağı, Turkish Studies, Sayı:2/1, Kış, Ankara.
- Evren, Burçak (1996), Eski İstanbul'da Kahvehaneler, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Georgon, François (1999), "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde İstanbul Kahvehaneleri", Doğuda Kahve ve Kahvehaneler, Çev.: Esra Erdoğan ve Meltem Atik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Göle, Nilüfer (1991) Modern Mahrem, Metis Yayınları, İstanbul.
- Gregoire, Helene (1999), Doğuda Kahve ve Kahvehaneler, Çev.: Esra Erdoğan ve Meltem Atik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hacıoğlu, N., Gökdeniz, A., Dinç, Y. (2003), Boş Zaman ve Rekreasyon Yönetimi, Detay Yayınları, Ankara.
- Hattox, Ralph S. (1998), Kahve ve Kahvehaneler, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Karaküçük, Suat (1999), Rekrasyon Boş Zamanları Değerlendirme, Bağırhan Yayınları, Ankara.
- Kirli, Cengiz (2000), "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", Toplum ve Bilim, Sayı 83, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Köse, Murtaza (2007), XVIII. Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları
- Mutlu, Erol (1999) "Televizyonu Düşünmek", Mahmut Tali Öngören'e Armağan, A.Ü.İ.F Yayınları, Ankara.
- Özcan, Burcu (2007), Sosyolojik Olarak Tüketim ve Boş Zaman: İstanbul Olivium Outlet Center ve Galleria Alışveriş Merkezi Örnekleri, İstanbul Üniversitesi S.B.E. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Saraçgil, Ayşe (1999), "Kahvenin İstanbul'a Girişi 16. ve 17. Yüzyıllar", Doğuda Kahve ve Kahvehaneler, Çev.: Esra Erdoğan ve Meltem Atik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Uğur Çağlak, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Araştırma Görevlisi
İletişim: ugurcaglak@gmail.com

Emek Denetiminin Bir Aracı Olarak Örgüt Kültürü

*

Corporate Culture as a Labour Control Tool

Fuat Man

Özet

Hâkim işletme yönetimi literatüründe genellikle örgüt kültürü, çalışmanın ücretli çalışanlar-işverenler kutuplarından koparılarak işveren veya örgüt perspektifinden ne denli etkili bir araç olduğu şeklinde anlatılmaktadır. Örgüt cephesinden oluşturulan bu anlatı, verimliliği esas alıp örgüt çıkarlarını veya örgütün daha iyi bir performans sergilemesi için örgüt kültürünün rolüne vurgu yapar. Ancak örgüt kültürü, çalışanlar cephesinden bakıldığında çalışanların rızalarını sağlayan veya hegemonya oluşturan ideolojik bir aygıttan başka bir şey değildir. Dolayısıyla örgüt kültürünün anlamı, ona nereden bakıldığına bağlı olarak değişecektir. Sosyolojik düşünce her hangi bir kavrama sabit bir noktadan bakılmaması gerektiğini vaaz eder. Böylece bir olguya analitik bir bakış atmak mümkün olabilecektir. Bu çalışma örgüt kültürünün hegemonik karakterini öne çıkarmaya çalışan bir girişim olarak yazılmaktadır. Kuramsal tartışmalar ikincil kaynaklara dayandırılarak yapılacaktır. Sonuç olarak bu çalışma örgüt kültürünün 'doğal' değil 'yapay' bir icat olduğunu ve ideolojik bir fonksiyon ifa eden bir araç olduğunu öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: örgüt kültürü, örgüt ideolojisi, hegemonya, emek kontrolü

Abstract

In mainstreams business management literature, corporate culture is being studied as how it's an effective tool for organization, separately from the nature of employee-employer poles. This organisation-oriented narrative emphasises 'corporate culture role' as a tool that promotes the interest and productivity of organisations. However, when looked at from the employees perspectives, corporate culture is no more than an ideological apparatus that produces consent of employees or generates hegemony. Thus, the meaning of the corporate culture will change according to the viewpoints. So, it will be possible to display an analytic view. This paper aims to focus on the hegemonic character of corporate culture. The theoretical debates in the paper will be done by existing literature. As a conclusion this paper put forward that corporate culture is not natural but artificial invention and is an ideological tool.

Anahtar Kelimeler: corporate culture, organisation ideology, hegemony, labour control

Giriş: Doğal-Yapay Ayırımı

Zygmunt Bauman (2004), sosyolojik düşünmenin ne olduğunu anlatmaya çalışırken bu tarz bir düşünmenin özelliklerinden birisini 'sabitlik karşıtı' olarak sunar. Yani sosyolojik yaklaşım belirli bir bakış açısını veya dünya yorumunu sabitlemekten (fixing) ziyade bu tarz sabitlikleri sorgular, onlara saldırır. Ancak bunu yapmaktaki amacı bu sabitlikleri yıkıp yeni sabitlikler kurmak değildir. Asıl amaç farklı perspektiflerden bakabilmeyi sunmaktır. Bu yapılamadığı zaman ise belirli 'sosyal inşaa'lar belirli sabitliklere dönüşür ve mitleşir. Sosyal bilim dünyasında birçok kavram birer 'paradigma'ya dönüşürken esasında sabitleşmektedir. Eleştirel sosyal bilim refleksi ise sabitlik karşıtı bir tutum takınarak bu kavramların esasında neleri ima ettiğini veya neleri örttüğünü açıklamaya çalışır. Bu düşünme tarzı aynı zamanda aşına olunan birçok kavram, olgu veya kuruma da yabancılaşmaya davet eder bizi. Bauman'ın (2011: 9) tabiri ile 'aydınlıkta saklanan' bu aşına olunan durumlara yabancılaşmak veya bilindik olanı bilinmez kılmak gerekmektedir. Ancak bu durumda üzerinde düşündüğümüz şeylerin 'doğal' değil, 'yapay' inşalar olduğunu ve aynı zamanda toplumda hangi fonksiyonlar ifa ettiğini görme imkanı elde etmiş oluruz.

Çalışma ilişkileri alanında oldukça önemli bir alanı işgal eden 'iş ve emek denetimi' meselesi bu çalışmada 'örgüt kültürü' ile ilişkilendirilerek ele alınacaktır. Burada örgüt kültürünün işlevlerinin neler olduğu sorusu 'iş denetimi' temasıyla birlikte yeniden sorularak yukarıdan bahsedilen 'eleştirel' refleksiyle yeniden cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Bu cevap verilirken temelde rıza sağlamanın (hegemonya kurmanın) ideolojik aygıtlarından birisi olarak kültür ve örgüt kültürü unsuruna odaklanılacaktır.

Bauman (2004: 159), kültürün ne olduğu açıklamak için onu karşı bir kutupla ilişkilendirir: doğa. Bizler çoğu kişiye göre oldukça kısa boylu birini gördüğümüzde acıma duygusuyla yorumlar yaparız. 'Doğa veya tanrı hiç de cömert davranmamış' gibi. Ancak kilolu birisini gördüğü-

müzde hissettiğimiz duygu acıma duygusu değildir artık, onun yerine kızgınlık duyarız veya en azında yargılayıcı bir tavır takınırız. Örneğin 'biracının teki veya oburun teki' gibi yorumlar yaparız. Bu iki yorum arasındaki fark Bauman'a (2004: 160) göre insanların yapabileceklerine dair bilgimize ve neleri yapmaları gerektiğine yönelik inancımızdan kaynaklanır. Çünkü ilk örnekteki boy 'adeta, doğanın temyizi olmayan bir hükmüdür. Hükmü feshetmenin ya da bozmanın bir yolu yoktur.' Kilo meselesi ise daha kontrol edilebilir bir alanı ilgilendirmektedir. Bu ayırımın bizi götürdüğü nokta kültür noktasıdır. Buna göre 'temyizi imkânsız' doğal durumların karşı kutbunu oluşturan ve değiştirilebilir, manipüle edilebilir, inşaa edilebilir olan alan 'kültür' alanına girmektedir.

'Kültür' kelimesinin kökenine bakıldığında bu açıklamayı doğrulayan bir durumla karşılaşmaktayız. Kültür kavramının kökeni Latince'deki 'cultura' kelimesine dayanmaktadır. Birçok Avrupa diline giren bu kelime, ekin ya da hayvan yetiştiriciliği anlamına gelmekteydi. 16. Yüzyılın başlarından itibaren kelimenin orijinal anlamı hayvancılıktan insan gelişiminin sürecine; tarımsal ürün yetiştiriciliğinden zihin yetiştiriciliğine doğru bir genişlemeye uğradı (Thompson 1990: 124). Bu son anlam, bu çalışmanın asıl olarak vurgulamak istediği anlam ile çok yakın ilişkilidir. Aşağıda da tartışılacağı gibi burada kültür artık toplumu (ya da örgütü) belirli bir hale (formata) getirmek için kullanılabilecek etkili bir ideoloji konumundadır.

Demek ki 'kültür'den bahsedildiğinde 'ilahi' bir kaynaktan değil yapay bir durumdan söz etmekteyiz. Ancak kültürün işlevine bakıldığında tam tersi bir durumla karşılaşmaktayız. Kültürün toplumsal rolünü yerine getirmesi çoğunlukla onun yapaylığı değil ancak 'doğal bir şeymiş' gibi algılanmasıyla ilgilidir. Bozkurt'un (2005: 89) verdiği bir örneği kullanalım¹. Bir Müslüman olarak yurtdışındasınız ve girdiğiniz ilk resto-

¹ Ya da şu soruları düşünelim: Kahvaltıda size köpek eti sunulsa ne hissedersiniz, üniversitede bir profesörün sadece şortla sınıfa gelip ders anlattığını görseniz tepkiniz ne olur... (Marsh ve Keating 2006: 26).

randa gördüğünüz ilk yemeği sipariş ediyorsunuz. Daha sonra yemeği nasıl bulduğunuza dair size sorulan soruya 'oldukça leziz' cevabını veriyorsunuz. Ancak size yediğinizin 'domuz eti' olduğu söylendiğinde ne hissedersiniz? Şayet domuz eti yememe konusunda duyarlılığınız varsa bu durumda son derece rahatsız olacağınızı tahmin etmek zor değil. Burada yapay ve doğal olan şeyler nelerdir? Yemeğin tadı leziz mi iğrenç mi? Bu her iki tanımlamayı yaptıran değişken nedir? Kültür burada son derece etkili 'gerçeklikler' oluşturan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu gerçekliğin o kültür içinde yüzen öznelere için geçerli olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Yemeğin içeriğinin 'domuz eti'nden oluştuğunu öğrenen veya zaten bilen ve bu konuya duyarlı birisi yemeği muhtemelen 'iğrenç' olarak tanımlayacaktır ancak yan masada içeriği bilmesine rağmen büyük bir iştahla yemek yiyenlerin olduğunu varsayabiliriz. Demek ki bu farklı masalar için 'gerçeklik' tamamen farklı anlamlara gelmektedir ve bunu belirleyen şey ise kabaca 'kültür'dür. Ancak bu çalışmanın tartışma niyetinde olduğu şey hangi gerçekliğin daha 'gerçek' olduğu değil, bir kültürel atmosferde bulunanların o kültür tarafından 'gerçek' olarak tanımlanan durumları 'doğal' olarak kabul etmeleri. Bu nokta kaçınılmaz olarak bizi bir ideoloji olarak kültüre getirmektedir. Eğer yapay bir değişkenle gerçeklikler inşa edilebiliyorsa bunun iktidar ilişkilerinin olduğu her yerde (dolayısıyla toplumun her katmanında) işletilebileceği sonucunu çıkartmak kolay olacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada örgütsel ortamda veya çalışma ilişkileri çerçevesinde kültürün nasıl bir doğal gerçeklik rolü oynayarak ideolojik bir fonksiyon ifa ettiği üzerinde durulacaktır.

Dominant Bir İdeoloji Olarak Kültür?

Kültürün 'toplulukları şekillendirme' anlamı bizi ideoloji kavramına getirmektedir. Toplumu şekillendirme yönelimi / motivasyonu modernliğin bir tezahürü olarak görülebilir ve bu motivasyon siyaset pratiğinin temelinde yer alan bir motif olduğu gibi sosyal teorinin de merkezi tar-

tışma konularından birisi olmuştur. Siyaset kurumu öteden beri toplumu bir hammadde veya işlenecek bir arazi parçası olarak görmüş (analoji için bkz. Bauman 2003) ve onu şekillendirmeye çalışmıştır. Bu bakışın sosyal teorideki karşılı grand teoriler / meta söylemler olmuştur. Modern ideolojiler bunun tipik örnekleridir ve kapsayıcı / kuşatıcı açıklamalar getirerek toplumu analiz etmeye çalışırlar.

Günümüz toplumlarının dominant bir kültürü veya ideolojileri bulunur mu yoksa bu toplumlar parçalı bir yapıya mı sahiptirler? Bu son derece tartışmalı soru kültürün yerine dair yapacağımız tartışmaya önemli bir zemin sağlayabilir. Bu soruya verilecek cevap, sosyal teorinin 'modern' ve 'post-modern' cephelelerinden verilecek cevaplara göre farklı olacaktır. Daha total yaklaşımlar modern toplumların (veya iktidarın veya iktisadi sistemin) kendilerini yeniden üretmelerini merkezi veya çekirdek bir ideolojinin varlığına bağlarlar. Post yapısalcı veya post-postmodern yaklaşımlar ise her türlü totalleştirici yaklaşıma karşı çıkarak daha parçalı yorumlar getirmektedirler. Dolayısıyla bu yaklaşıma tüm toplumu şekillendiren kuşatıcı ideoloji fikrine karşı mesafelidirler. Öyleyse kültüre veya ideolojiye hangi anlamla yaklaşacağız?

Öncelikle 20. yüzyılın son çeyreğine kadar bir toplumu veya formasyonu yeniden üretme noktasında ideolojilerin merkeziliğine vurgu yapan yaklaşımların önemli ölçüde belirgin olduklarını söylemek gerekiyor. Bu noktada vurgulanması gereken iki önemli isim Antonio Gramsci ile Louis Althusser'dir. Bu her iki ismin de temel sorunu –Marksist cepheden baktıklarından dolayı- kapitalist sosyal formasyonun nasıl olup da bir türlü yıkılmadığı (çünkü içinde buldukları paradigma böyle bir beklenti üzerine kuruluydu) veya bu formasyonun kendisini nasıl yeniden ürettiğiydi. Bu sorunu Gramsci, sosyal bilimlerin neredeyse tüm alanlarında artık kullanılmakta olan 'hegemonya' kavramıyla (Anderson, 2007; Gramsci); Althusser (2006) ise 'devletin ideolojik aygıtları' kavramıyla yanıtlamaya çalışır. Her iki yaklaşım da Ortodoks Marksist paradigmadan farklı bir yere konumlandırılabilir şekilde 'yumuşak' geçişlere odaklanır. Hegemonya temelde 'rıza' sağlamaya işaret

ederken; ideolojik aygıtlar söylemi de benzer şekilde bir yapının veya formasyonun kendini yeniden üretmesini 'üst yapılardaki' ideolojik katmana işaret ederek açıklamaya çalışır. Böylece esasında geleneksel Marksist paradigmadan farklı olarak 'üst yapının' önemine işaret edilmiş olmaktadır. Bunun anlamı, bir yapı oluşturmada ve bunu devam ettirmede ideoloji gibi kültürün de son derece etkili bir araç olduğudur. Metnin başına dönecek olursak, kültürü yapay bir inşa değil de doğal bir veri olarak kodlarsak veya sosyalleşmeyi bu mecrada yürütürsek kitlelerin rızasını elde etmek kaçınılmaz olacaktır. Rıza ise iktidar ilişkilerindeki asimetrinin devamını sağlayan en önemli unsurların başında gelir.

Bu makro çözümlemeyi veya akıl yürütmeyi daha küçük sosyal birimler için de sürdürmek bize örgüt kültürünün önemini gösterecektir. Örgütlerin doğasını veya yapısını bir topluma benzetecek olursak toplum için yapılan birçok çözümleme bu mikro toplumlar için de geçerli olabilir. Özellikle 'güç ilişkileri'nin çok yoğun olması ile topluma benzeyen örgütlerde güç dengelerinin (veya dengesizliklerinin), ilişkilerin yeniden üretilmesi için rıza üretimine ihtiyaç duyulacaktır. Burada ise bir örgüt kültür veya ideolojisi bu yeniden üretim noktasında hayati derecede önem arz edecektir. Çünkü kültür, sarmaladığı aktörlere bir kimlik giydirir ve onu kuşatır.

Burada sosyal bilimciler için büyük bir tuzak olan 'indirgemeciliğe' kapılmadan kültürün bir yapıyı yeniden üretme noktasındaki en önemli kaynakların başında geldiğini söylemek gerekiyor. Kültür şayet yapıyı yeniden üretiyorsa bu unsurun bir aile reisinden, küçük bir topluluğu yönetene; bir sendika yönetiminden ülke yönetimine ve tabii ki bir örgüt yönetiminde de kullanılması kaçınılmazdır. Yapının amacı neyse o amacın devamına hizmet edecek bir kültürün inşası kaçınılmaz olacaktır. Bu kültür sosyal birliğe/dayanışmaya vurgu yapabileceği (Durkheim için bkz. Lincoln ve Guillet 2006: 88-120) gibi politik anlamda birlik ve beraberliğe vurgu yapabilir. Örgütler için ise amaç bellidir. Elbette temel amacı kar elde etmek olmayan birçok örgütten bahsedilebilir. Ancak ana akım alanların başında gelen 'işletme yönetimi' disiplinin temel odağın-

daki örgütlerin 'kapitalist örgütler' yani kar elde etmek amacıyla kurulan örgütler olduğu malumdur. Weber'in 'bürokrasi' tezini alternatifler içindeki en etkili yaklaşım (Sennett 2009) olarak kullanımına sunduğu örgütler de bu örgütlerdir. Bu örgütlerin temel amaçlarının, modernliğin ideolojisinin tüm özelliklerini yansıttıklarını söylemek mümkündür. Şöyle ki; modernlik nasıl ki model bir 'modern özne' kurmuşsa benzer bir şekilde modern örgütler de bu özenin özelliklerini taşır. 'Homoeconomicus' olarak adlandırılan bu birey her davranışında, her karar alışında modern dönemde başvurulabilecek 'tek' kaynağa başvurur: akıl. Dolayısıyla bu özne rasyonel bir öznedir ve bu rasyonelliğin tanımlanma çerçevesi ise kendi faydasını azamileştirme güdüsüdür. Rasyonelliğin bu çerçevesi örgütler için de geçerlidir. Bir örgütün akılcı olarak tanımlanması ise örgütlenme şekline (Weber 2005) üretim tarzına ve personel rejimine (Taylor 2005; Fayol 2005) kadar tüm yönleriyle bu mantığın üzerine kurulu olmasından geçmektedir. Öyleyse örgütler için bu amacın önüne geçecek birçok potansiyel tehlikenin çeşitli yollarla engellenmesi gerekecektir. Bu engelleme metotlarının birçoğu kabaca 'örgüt kültürü' veya 'örgüt ideolojisi' başlığı altına girmektedir.

Emek Kontrolü

Tarihin Marksist yorumu kabaca 'çatışma' üzerine kuruludur. Marx ve Engels (2005: 46), bunu klişeleşecek bir biçimde Manifesto'da şimdiye kadarki tüm toplumların tarihinin sınıf mücadeleleri tarihi olduğunu belirtmişlerdir. Bu yaklaşımın kapitalist toplum için öne sürdüğü kutuplar ise çalışanlar kesimi (işçi sınıfı) ile sermaye sahiplerdir. Bu iki kesim tam da bu çalışmanın konusu oluşturan kültürün işler olduğu mekanlarda –örgütlerde- kesişirler. Bu noktada çalışanların kontrolü ile ilgili tarihsel gelişimi kısaca hatırlamak 'kültür' konusunda bize çok şey anlatacaktır.

Bilindiği gibi 'rasyonel' örgütlerin yaygınlaşması kapitalizmin kurumsallaşması (Wallerstein 2010; Braudel 2004; Huberman 2003;

Fülberth 2011) ile yakından ilgilidir. Avrupa'da kapitalizme geçiş sürecinde daha 'irrasyonel' bir yöntem olan 'putting out' (eve iş verme) sistemi temelde sermaye sahibinin hammaddeyi tezgah sahiplerine dağıtması ve daha sonra da biten mamulü toplamasına dayanmaktaydı. Ancak tahmin edileceği gibi bu yöntem hiç de akılcı değildi. Çünkü hem zaman, hem de hammadde kayıpları çok fazlaydı çünkü çalışmanın ve dolayısıyla çalışanın denetimi çok sınırlıydı. Özel yaşam ile iş yaşamının birbirinden kesin olarak kopmasının ilk nedeni bu irrasyonelliktir ve bu aynı zamanda ilk fabrikaların kurulmasının altındaki temel gerekçelerden birisidir. Çalışma ve çalışanları belirli bir süre bir çatı altında tutmak kontrolü ve dolayısıyla verimliliği (ve de kuruluş amacı olan karı) arttırıyordu. Bu ilk fabrikada uygulanan denetim daha despotik bir denetimdir ve temelde denetimin ilk anlamını çağrıştırır: çeşitli araçlarla çalışanın tehdidi. Ancak tıpkı modern iktidarın evrimi gibi bu denetim türü de yerini daha incelikli formlarla bırakmıştır. Buna Gramsci'nin bir kavramını (Anderson 2007) kullanarak 'hegemonik kontrol' denebilir. Şayet hegemonyadan bahsediliyorsa kültür veya ideoloji alanına gelmiş bulunuyoruz demektir.

Bu kavram kabaca zora dayalı yöntemleri değil, bir iktidarın odağındakilerin kendiliğinden kabullerini / rızalarını ima etmektedir. Dolayısıyla bir kimseye belirli tarzda bir davranış sergiletmek için onların başında sürekli denetçiler koymak yerine o davranışın gerekliliğine onu ikna etmek daha 'ekonomik' ve etkili bir seçenektir. Çalışanları, başka bir sınıfın aktörleri değil aynı geminin yolcuları olduklarını içselleştirmek bu amaca hizmet edecektir. Son yüz yıl içinde işletme yönetimi alanındaki gelişmelerin bu çizgiyi izlediğini söylemek mümkündür. Çalışanları kesinlikle 'kafa işi' yapanlardan ayrı tutan Taylor'un ilkeleri (bu ilkelerin kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Braverman 2008) her ne kadar tüm canlılığı ile günümüzde de örgütlere hizmet etse (bkz. Stopwatch 2006) de söylem düzeyinde Taylor neredeyse 'iblis' ilan edilmiştir. Çünkü o insanı bir makine olarak görmekte; hareket ve zaman etütleri ise son derece mekanik bir alana işaret etmektedir. Taylor'un öldüğü yüzyılın sonuna

gelindiğinde onun ilkelerinin tam tersini söyleyen bir örgüt yönetimi yaklaşımı hakim paradigma konumuna gelmiştir. Bu yaklaşım çalışanların 'katılımını' teşvik ediyor, formel örgütü son derece esnetiyor ve hiyerarşik pozisyonları yarı-tanrısal bir konumdan onları çalışanların kolayca erişebileceği 'faniler' düzeyine indiriyor. Tüm bu süreci en iyi biçimde anlatan ve en çok kullanılan slogan 'biz bir aileyiz' jargonu olmuştur.

Örgüt Kültürü Nerede?

Kültürün veya örgüt kültürünün ne olduğunu anlatmaya çalışan metinler genelde maddi-maddi olmayan bir ayırımla kültürü anlatmaya çalışırlar. Ancak kültürün ideolojik fonksiyonu doğrudan bu maddi-olmayan boyutuyla ilgilidir. Bu, maddi yansımaların önemsiz olduğu anlamında gelmez ancak olsa olsa bu maddi boyut, maddi-olmayan alanın amacına hizmet eder, onu yeniden üretir veya onun yansımasıdır.

Başarılı bir örgüt kültürü, çalışanların kendilerini oraya ait hissetmelerini sağlar, kendi amaçları ile örgütün amaçlarının aynı olduğu sonucuna varmalarına, aynı gemide yolculuk yapan taraflar olduklarını içselleştirmelerine yol açar. Tüm bunlar ise 'hegemonik' bir kontrol sağlar. Örgüt atmosferinin buna uygun tasarlanması, iç mekandan, giyim-kuşamdan, söyleme kadar bir çok değişkenin kullanılması kültürün bu işlevini yerine getirmesinde etkili bir rol oynayacaktır.

Dolayısıyla kültürün nasıl ki toplumsal alanda sosyolojik bir kontrol işlevi varsa örgütlerde ise yukarıda da değinildiği gibi emek kontrolü işlevi bulunmaktadır. Bilindiği gibi Weberyen rasyonel bürokratik şemalandırma formel bir örgütü ima eder ve aynı zamanda formel bir kontrolü içerir (Weber 2005). Ancak örgüt kültürü ile ima edilen kontrol ise 'sosyal kontrol'dür ve O'Reilly ve Chatman'nın (1996: 160) ifade ettikleri gibi bu sosyal kontrol formel kontrolden daha etkili olabilir. Çünkü bahsedilen bu sosyal kontrol 'hegemonya' üreterek örgüt kültürün işletilme sebeplerinden birisi olan verimlilikle bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantı hegemonyadaki rıza ile çalışanların içsel bir motivasyon edin-

melerine işaret etmektedir. Bu noktada örgüt kültürü 'örgüt ideolojisi' konumundadır ve çalışanlara aynı zamanda bir kimlik de giydirmektedir. Buradan yola çıkarak bu kimliğin çalışanlar tarafından ne kadar derinden içselleştirilirse örgütsel uzlaşmazlıkların da o denli aşağı düzeyde olduğunu söylemek kolay olacaktır.

Çalışma ilişkileri alanının özellikle İKY'nin, örgütlerin başarısı konusunda üzerinde durduğu en önemli konuların başında verimlilik meselesi gelir. Verimlilik konusu ise kaçınılmaz olarak 'motivasyon'u gündeme getirir. Çünkü 'insan' potansiyelinin en uç noktalara kadar kullanımının yollarını arayan kavram motivasyondur. Öyleyse motivasyonu harekete geçirecek bir atmosfer, örgütlerin öncelikli amaçları arasında olmalı. Motivasyon eksikliği ise modernliğin ideolojisinin ve bu ideolojinin oluştuğu çağdaki bir çok ilahi yorumun 'lanetli' olarak damgaladığı ve geleceğin muhtemel psikiyatrik hastalıklarından birisi olma ihtimali olan 'tembelliğe' işaret eder (Atalay, 2012: 7-11; Kılıç 2012: 12-15; Gezgin, 2012: 42-45). Örgüt kültürünün temel amacı, tüm örgüt vatandaşlarının aynı amacı içselleştirerek bu amaç etrafında motive olmalarıdır denebilir. Böyle bir durum hem verimlilik ve dolayısıyla kar anlamına gelir öte yandan ise emek kontrolünün 'hegemonik' bir biçimine işaret eder.

Sonuç Yerine Veya Eleştirel Bakış

Bu çalışmanın özet kısmında bahsedildiği gibi (sosyolojik yaklaşımı paylaşan) akademik bir çalışmanın tüm sabitlikleri sorgulaması gerekir. Bu, Amerika'nın tekrar keşfedilmesi anlamına gelmiyor veya tersten söylenecek olunursa Amerika'nın tekrar keşfinin bir zaman kaybı değil rutin dışına çıkmanın bir fırsatı olduğu anlamına geliyor. Şöyle ki, Bauman'nın (2004) kullandığı usta-çırak örneğini değiştirerek tekrarlayalım. Normalde bir şeyi yapmanın çok fazla sayıda yolu vardır. Ancak bir çırağı bir ustanın yanına verdiğinizde normalde çok farklı yöntemlerle bir pratiği gerçekleştirme potansiyeli usta karşısında güdük bir 'tek doğru yola' indirgenir. Usta o yolu denemiştir ve en etkili yol olduğunu

bulmuştur (burada herhalde 'bilimsel yönetim ilkeleri'ni hatırlamış olduk) dolayısıyla çırağa o yolu aktarır. Ustanın öğretisini kapan çırak artık çok farklı yollarla gerçekleştirebileceği pratiği yapmak için sadece bir yol biliyordur. Geri kalan yollar ihtimal dışıdır, çünkü çırak artık geri kalan tüm alternatifleri düşünme zahmetine ve gereğine katlanmaz.

Bu analogiyi düşünce tarzlarımız ve akademik etkinliklerimiz için de kullanabiliriz. Akademik uğraşlar çoğunlukla sonradan inşa edilen geleneklere uygunluk arz etmek için ayarlanan girişimlerden oluşur. Anthony Giddens (1995: 1-15), bunu sosyal teorideki geleneklerin oluşumunu hatırlatarak anlatır. Esasında 'o' değil de 'şu' akademik geleneğin sürekli tekrarlanması sonradan oluşturulan ve kendisini sürekli yeniden üreten bir döngünün sonucudur. Yani örneğin kültür konusunda veya ideoloji konusunda X şahsına veya onun bir teorisine müracaat ediliyorsa bu, elbette çalışmanın değerinin yanında, onun bir reflekse dönüşmesiyle ilgilidir. Tıpkı bu çalışmanın yukarıdaki satırlarında da yapıldığı gibi örneğin bürokrasiden bahsedildiğinde Weber'e atıf yapmak gibi. Bu yaklaşım elbette bir şeyleri tekrar keşfetmenin zahmetinden kurtarır ancak öte yandan sosyolojik düşünce için son derece ciddi bir tuzak olan 'alternatifleri es geçme' tehlikesi de barındırmaktadır. Dolayısıyla sosyal bilimciler bir yandan bir birlerini tekrarlayarak bir paradigma inşa ederken ortak bir dil inşa etme anlamında değerli bir şey yapmaktadırlar ancak öte yandan bu paradigma içine hapsolarak sosyal bilimin doğasında bulunması gereken 'eleştirel olma' niteliğini yitirmelidirler.

Bu anlamda eleştirelilik (veya sosyolojik düşünmek) her hangi bir olgunun veya durumun analizinde analitik çerçevenin boyutunu genişletme iddiasındadır. Bu ise kavrayış düzeyimizi derinleştirecek bir yaklaşımdır. Bu çalışmada yapılmaya çalışılan şeyin bu olduğu söylenebilir. Burada ana akım yaklaşımların genelde işletme perspektifinden sundukları bakış açısının dışına çıkılarak 'örgüt kültürü'ne, onun işgücünün denetiminde ideolojik bir fonksiyon ifa ettiğine dikkat çekerek hegemonik bir araç olarak bakılmıştır. Böylece hem bu ideolojik aracın

hangi taraftan (işletme yönetimi) kullanıldığına dikkat çekilmek istenmekte hem de kültürün veya örgüt kültürünün esasında 'doğal' değil yapay bir inşa veya Hobsbawm'ın (2003: 1) gelenek için işaret ettiği gibi onun bir 'icat' tarafının da olduğu anlatılmak istenmiştir. Dolayısıyla kültürden veya örgüt kültüründen bahsedildiğinde onun 'doğal' bir faktör değil, belirli amaçlar doğrultusunda yer yer icat girişimlerinden, yer yer inşa pratiklerinden ve bazen de sosyal etkileşimlerden oluşan bir kodlar ve değerler manzumesinden bahsedildiği unutulmamalıdır.

Kaynaklar

- Althusser, Louis (2006). **Yeniden Üretim Üzerine**, Çev. Alp Tümertekin, Işık Ergüden, İstanbul: İthaki
- Anderson, Perry (2007). **Gramsci: Hegemonya Doğu-Batı Sorunu ve Strateji**, Çev. Tarık Günersel, İstanbul: Salyangoz
- Atalay, Hakan (2012). *Motivasyon Eksikliği Bozukluğu*, **Psikeart: Tembellik**, Sayı. 24, Kasım Aralık 2012 içinde sf. 6-11
- Bauman, Zygmunt (2003). **Yasa Koyucular ile Yorumcular: Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Metis
- Bauman, Zygmunt (2004). **Sosyolojik Düşünmek**, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı
- Bauman, Zygmunt (2011). **Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup**, Çev. Pelin Siral, İstanbul: Habitus
- Bozkurt, Veysel (2005). **Değişen Dünyada Sosyoloji: Temeller, Kavramlar, Kuramlar**, İstanbul: Aktüel
- Braudel, Fernand (2004). **Maddi Uygarlık (3 Cilt)**, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge
- Braverman, Herry (2008). **Emek ve Tekelci Sermaye**, Çev. Sinan Acioğlu, İstanbul: Kalkedon
- Fayol, Henri (2005). **Genel ve Endüstriyel Yönetim**, Ankara: Adres

- Fülberth, Georg (2011). **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Çev. Sadık Usta, Ankara: Yordam
- Gezgin, İsmail (2012). *Çalışmak Yorar*, **Psikeart: Tembellik**, Sayı. 24, Kasım-Aralık 2012 içinde sf. 42-45
- Giddens, Anthony (1995). **Politics, Sociology and Social Theory: Encounters with Classical and Contemporary Social Thought**, Stanford: Stanford University Press
- Gramsci, Antonio (2009). **Hapishane Defterleri**, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Belge
- Hobsbawm, Eric (2003). *Introduction: Inventing Traditions*, **The Invention of Tradition**, Ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, içinde sf. 1-15, Cambridge: University Press
- Huberman, Leo (2003). **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Murat Belge, İstanbul: İletişim
- Kılıç, Emine Zinnur (2012). *Tembellik Psikiyatrik Bir Tanı Olur mu?*, **Psikeart: Tembellik**, Sayı. 24, Kasım Aralık 2012 içinde sf. 12-15
- Lincoln, James ve Didier Guillot (2006). *A Durkheimian View of Organizational Culture*, **Social Theory at Work**, Ed. Mark Korczynski, Randy Hodson ve Paul Edwards içinde sf. 88-120, NY: Oxford University Press
- Marsh, Ian ve Mike Keating (2006). **Sociology: Making Sense of Society**, Harlow: Pearson / Prentice Hall
- Marx, Karl ve Friedrich Engels (2005). **Komünist Parti Manifestosu**, Çev. Yılmaz Onay, İstanbul: Evrensel
- O'Reilly, Charles A., Chatman, Jennifer A. (1996). *Culture as Social Control: Corporations, Cults, and Commitment*, **Research in Organizational Behavior**, Vol. 18, pp. 157-200
- Sennett, Richard (2009). **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, Çev. Aylin Onacak, İstanbul: Ayrıntı
- Stopwatch (2006). **Stopwatch: The story of the man who changed our lives with a stopwatch**, Kikim Media & Quest Production. (Taylorizm üzerinde bir belgesel)
- Taylor, Frederick W. (2005). **Bilimsel Yönetimin İlkeleri**, Ankara: Adres
- Thompson, John B. (1990). **Ideology and Modern Culture**, Stanford: Stanford University Press
- Wallerstein, Immanuel (2010). *Modern Dünya Sistemi (3 Cilt)*, Çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarn

Weber, Max (2005). **Bürokrasi ve Otorite**, Ankara: Adres

Yrd. Doç. Dr. Fuat Man: Sakarya Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü
öğretim görevlisi.

İletişim: fuatman@sakarya.edu.tr

Değişen Ekonomik Yapıda Ev Ofis Uygulaması ve Sorunlar

*

Home Office Application in Changing Economic Structure and Problems

Nergis Melis Durcan

Özet

Endüstri sektöründen hizmet sektörüne geçilen dönemde işçi-işveren ilişkileri ve çalışma koşulları değişikliğe uğramıştır. Küreselleşme ile birlikte gelişen ve yayılan yeni teknoloji, üretim şeklinde ve yerinde önemli değişikliklere neden olmuş, bu durumda çalışma ilişkilerini etkilemiştir. Bu değişim içerisinde “esneklik” kavramı önem kazanmış, farklı alanlarda uygulanmaya başlanmıştır. Esnek çalışma esnekliğin uygulanma alanlarından sadece biridir. Esnek çalışma ile ulaşılmak istenen her alanda değişen koşullara en kısa ve en iyi şekilde uyum sağlayarak, işletmenin rekabet gücünü arttırmaktır. Esnek çalışma biçimlerinden biri olan ev ofis uygulaması günümüzde en hızlı yayılan ve en çok tercih edilen uygulama alanı haline gelmektedir. İletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte işlerin işyerlerinden yürütülme zorunluluğunun kalmaması, ve bu durumun maliyetleri önemli ölçüde azaltması ile işletmenin rekabet edebilirliğinin artması işletmeyi ev ofis uygulamasına yönlendirmektedir. Ev ofis uygulaması işletmeye bu tür avantajlar sağlarken, çalışanın ailesiyle birlikte yaşama, çalışma zamanını kendi belirleme, işyerine gidip gelme külfetinden de kurtulma avantajı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, esneklik, esnek üretim, esnek çalışma, ev ofis

Abstract

During the change from the service sector to the sector of industry, relations between the employees and the employers and their working conditions have changed. New technology evolving and progressing with globalization caused important changes in the production area and the production itself, this situation affected the working relations. During the change, “the flexibility” became more important in different areas. Flexible working is just one of these areas in which the “flexibility” concept is applied. The reason to use flexible working is to increase the competitiveness of the enterprise by helping it to adopt the changing situations well and rapidly. Home office is becoming the most preferred and rapidly spreading flexible working type. With the developing technologies in communications and transportation, it is now not necessary to work in the business offices. The companies prefer home office, because it reduces the costs, and increases their competitiveness by decreasing the cost of the enterprise. On the other hand, home office is helping the employee to spend more time with his/her family, setting his/her own working hours, and also home office makes the employee to save the time spent on going to work and coming back to home.

Keywords: Globalization, flexibility, flexible production, flexible working, home office

GİRİŞ

Küreselleşme ile birlikte işletmeler üretim ve pazarlama fonksiyonlarını global ölçekte ele almaya başlamışlardır. Küreselleşme ile birlikte artan rekabet koşulları işletmeleri ulusal değil küresel düşünmeye ve davranmaya zorlamakta, işletmelerde varlıklarını devam ettirebilmek için organizasyon süreçlerinde köklü değişiklikler yapma eğilimine girmektedirler. Yeni teknolojilerin kullanılmaya başlanması işletmelerin bu değişime ayak uydurmasını kolaylaştırmıştır.

Yeni teknolojilerdeki bu gelişim ve rekabet 'esnek çalışma' olarak bilinen yeni istihdam biçiminin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Bu yeni istihdam biçimi, bilinen standart çalışma şekilleri ve süreleri yerine işveren ve çalışanın karşılıklı anlaşarak belirleyebileceği esnek çalışma türlerinden oluşmaktadır.

Yoğun rekabet, teknolojik gelişmeler ve uzmanlığın artması yeni personel çalıştırma alanları oluşturmuştur, işletmelere düşük işçilik maliyeti avantajı sağlamıştır. Bu süreçte çalışma ilişkilerindeki esneklik, yaygın uygulanma alanları bulmuş ve daha sonra da yasal boyutlar kazanmaya başlamıştır. Bu süreç dikkate alınarak hazırlanan bu çalışmada esneklik ve esnek çalışma kavramlarından yola çıkılarak, bir esnek çalışma biçimi olan ev-ofis uygulaması anlatılacaktır.

1. ESNEKLİK KAVRAMI

Esneklik oldukça sık kullanılan ve hemen her duruma uygulanabilen bir kavramdır ve bir sistem veya alt sistemin, sisteme yönelik çeşitli etkenlerle uyumlu olarak tepki gösterebilmesini ifade etmektedir. Esneklik kavramının temel unsurunu değişebilirlik kavramının oluşturduğu vurgulanmakta ve bu nedenle esnekliğin özellikle köklü değişim dönemlerinde belirleyici bir unsur olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Erdut, 1998: 27).

Günümüzde teknolojik alandaki gelişmeler sonucu, rekabet koşullarında büyük bir değişimin yaşandığı bir gerçektir. Bu noktada esnek üretim sistemleri önem kazanmaktadır. İşletme düzeyinde rekabet gücünün korunması, teknolojik değişim sonucu değişen talep uygulamasına uygun üretim yapılmasına ve bunun için esnek üretim sistemlerine geçilmesine bağlıdır. Fakat, rekabet gücünün korunması, maliyetlerin azaltılması ve ürün kalitesinin artırılması hedeflerinin bir arada gerçekleştirilmesi ile yakından ilgilidir (Erdut, 1998: 27-28). Bundan dolayı esnek üretim tek başına yeterli olmamakta; esnek üretimin yanında işgücü esnekliğinden de bahsetmek gerekmektedir.

İşgücü piyasasının esnekleşmesi kavramı ise işletmenin işgücü girdisinin düzeyini ve zamanlamasını talebe göre değiştirme, ücret düzeyini verimliliğe ve ödeme gücüne göre ayarlama ve mevcut işçileri talepteki değişimlere göre farklı işlerde görevlendirme yetkisi olarak ifade edilebilir (Tokol, 2001: 148).

2. ESNEK ÇALIŞMA BİÇİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Öncül kapitalist ekonomilerde 1970'lere kadar uzanan bir geçmişi olan ve günümüzde de niceliksel ve niteliksel olarak genişlemiş olan esneklik olgusu, üretim süreçlerinde çok tartışılan konulardan biridir. Esnekliğin işgücü piyasasında giderek artan rolünde pek çok etken söz konusudur. Tokol'a göre; bu etkenlerin başında, genel olarak, düşük ekonomik büyüme oranı, yeni teknolojik gelişmeler ve ulusal ve uluslararası rekabetin küreselleşme ile birlikte giderek artıyor olması gelmektedir (2001: 148-149). Erdut'a göre de; bilgi teknolojilerinde ortaya çıkan olağanüstü gelişmeler, çalışma yaşamındaki esneklik arayışlarının başlıca gerekçelerinden birini oluşturmaktadır (Erdut, 2003: 8). İşletmelerin varlıklarının ve rekabet güçlerinin belirleyicilerinden olan verimlilik ve kârlılık, dolayısıyla makro ekonomik büyüme; teknolojik gelişmeler ve esnek üretim yöntemlerinden büyük ölçüde etkilenmektedir. Bu durumun çalışan sınıflar açısından sonucu da esnek çalışma yöntemlerinin geliştirilmiş

olmasıdır. Bu da yine işletmelerin rekabet edebilmek için giriştikleri yenilik arayışlarından ileri gelmektedir.

Esnek çalışma klasik/geleneksel çalışma düzeninden ayrılmayı ifade eder (Eryiğit, 2000: 9). Esnek çalışma olgusu, özellikle 1970'lerle birlikte gelişen yeni kapitalist üretim biçimi ve kapitalizmin küreselleşmesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Bir yanıyla üretim biçiminin, diğer bir yanıyla da emek-sermaye şeklindeki sınıf ilişkilerinin bir yansıması olarak belirmiştir.

Küresel kapitalizm yaklaşımları içinde esnek çalışma olgusunun yeri önemlidir. Küresel kapitalizmin teorisyenlerinden William I. Robinson, kapitalizmin 1970'lerle birlikte aldığı yeni biçimde ulus-ötesi yapılanmaya değinmektedir. Robinson'a göre; buradaki esnek çalışma değerlendirmemizi de ilgilendirecek şekilde, ulus-ötesi üretim olgusu küresel kapitalizmin ana özelliklerinden biri olarak iki temelde işlemektedir. Bunlar, esnek birikim modelinin parçaları olan, *yeni teknolojiler* ve *yeni organizasyon biçimleridir*. Yeni teknolojiler; *iletişimde bilgisayarlaşma, internet, dev kasalarda taşımacılık, bağlantılı taşımacılık, dondurarak saklama, robotlarla çalışma, bilgisayar destekli tasarım, bilgisayar destekli imalat* ve benzeri yenilikler olarak belirmektedir. Yeni üretim organizasyonları ise; *dikey dağılım, tam zamanında üretim, küçük yığınlı üretim, sözleşmeli üretim, dışarıdan hizmet alımı, ulus-ötesi iş anlaşmaları* gibi organizasyonlardır (Robinson, 2004: 17). Bu yeni teknolojiler ve üretim organizasyonları esnek üretim ve birikim süreci yaratarak, kitlesel üretimin yapıldığı Fordist sistemden farklılaşmayı ortaya koymaktadırlar. Bu bakımdan, bu yeni sistem post-Fordist olarak anılmaktadır.

Robinson, küresel kapitalist sistemin bu yeni birikim rejimi altında yeni bir sermaye-emek ilişkisinin ortaya çıktığını; bunun da ulus-ötesi güç ilişkileri bağlamında, ulusal düzlemde değil, küresel düzlemde belirlediğini ileri sürmektedir. Robinson'a göre; yeni küresel sermaye-emek ilişkisi, küresel sermayenin küresel emek üzerindeki görece gücünü ifade etmekte, post-Fordist esnek birikimin yanı sıra görülen, kimilerince küresel düzlemde emeğin geçicileşmesi ve kayıt-dışılaşması olarak tanım-

lanabilmektedir. Küresel sermayenin egemen olduğu bu üretim ilişkisi; emeğin ucuzlatıldığı ve esnekleştirildiği alternatif emek kontrol sistemlerini içermektedir (Robinson, 2004: 103). Böylelikle esnek üretim ve birikim rejimine uyumlu esnek çalışma koşulları yaratılarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında giderek azalan kâr oranlarının getirdiği kapitalist tıkanmayı aşacak şekilde, 1970'lerle birlikte yeni bir sistem ortaya çıkmıştır.

Robinson'ın yaklaşımında, yeni emek kontrol biçimleri; taşeron üretim ve sözleşmeli işçi, dışarıdan hizmet alımı, yarı-zamanlı ve geçici çalışma, kayıt-dışı çalışma, evde çalışma, ataerkil dükkanlar ve aile işçiliği, ağır çalışma koşulları olan atölyeler ve diğer bazı baskıcı üretim ilişkilerini içermektedir. Bu sistemler içinde; aşağı yönlü kademelendirme, sendikasılaşma, geçici ve tam zamanında işgücü arzı, göçmen topluluklarının aşırı sömürülmesi, çalışma sürelerinin uzatılması, baskıcı ve otoriter sosyal kontrolün yeni biçimlerine uğrayan ihtiyaç fazlası işçilerden oluşan yeni bir küresel alt-sınıf ve işçiler arasında cinsiyete ve soya dayalı hiyerarşiler gibi eğilimler söz konusudur (Robinson, 2004: 104). Bütün bu yapı içinde, post-Fordist sistem bağlamında, emek sınıfının ana özelliği "esneklik" olarak göze çarpmaktadır.

Robinson gibi, küresel kapitalizmin teorisyenlerinden olan Robert J.S. Ross ve Kent C. Trachte de; küresel kapitalizm koşullarının altında sermaye-emek ilişkisinde emeğin gücünün ve konumunun zayıfladığını belirtmektedirler. Ross ve Trachte'ye göre; 1970'ler öncesinin Fordist birikim rejiminde emeğin görece yükselişiyle meydana gelen verimlilik ve üretimdeki içsel durgunluk ve bunun yanı sıra dışsal rekabet, en dinamik firmaları bile sermaye birikimine ilişkin alternatif strateji arayışlarına sürüklemiştir. Küresel rekabetçi piyasalarda firmaların maliyet faktörlerini kontrol altında tutmaya dönük yoğun çabalara girişmeleri ve bunu da özellikle işgücü maliyetlerini kısma ekseninde yapmaları söz konusu olmuştur. Bu süreçte emeğin pazarlık gücünün zayıflaması ve sermayenin dolaşımı olguları belirlemiştir; bu bağlamda, Fordist dönemin tekeli firmaları, üretimlerini işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ve

politik baskı altında çalışan sınıfların olduğu bölgelere kaydırarak, küresel firmalara dönüşmüşlerdir (Ross ve Trachte, 1990: 64-65). Fordizm döneminde sosyo-ekonomik güç kazanan emek, post-Fordizm koşulları altında şekillenen küresel kapitalist ilişkiler içinde görece gücünü kaybetmeye yüz tutmuştur. İşgücü maliyetlerinin kısılmasının önemli bir yolu olarak esnek çalışma da, 1970'lerle birlikte, post-Fordizm bağlamında tartışılır olmuştur.

Post-Fordist esnek üretim süreci, bunu uygulayan firmalar için önemli bir rekabet üstünlüğü getirirken, piyasa koşullarında bir yandan yenilikçilik gerekliliği diğer bir yandan da belirsizlik yaratmıştır. Bu belirsizliği aşmak, piyasada tutunabilmek ve rekabet edebilmek, maliyetleri azaltmanın bir yolu olarak esnek çalışma süreçlerini de beraberinde getirmiştir. Thomas P. Boje ve Anne Grönlund da, uluslararası alandaki rekabet zorunluluğunun işgücü maliyetlerinin düşürülmesi sonucunu doğurduğu yapıya dikkat çekmektedirler. Boje ve Grönlund'a göre; Batı ekonomilerindeki piyasa koşulları, artan süreksizlik ve öngörülemezlikle nitelenmektedir. Piyasaların uluslararasılaşması rekabeti yoğunlaştırmış ve gerek toplum genelinde gerekse işletmelerde teknolojik yenilikler büyük bir hızla artmıştır. Bu gelişme, firmaların esnek organizasyonu ve işgücünün daha esnek kullanımı yoluyla işgücü maliyetlerinin düşürülmesi için güçlü bir baskı yaratmıştır. Bu ekonomik yeni yapılanma; istihdam sisteminde olduğu gibi, çalışma süreçlerinde de örgütsel değişim çeşitliliğine yol açmıştır. Bu süreçte emek için standart olmayan sözleşmeler söz konusu olmuş ve bu, geçici çalışma, sözleşmeli çalışma, yarı-zamanlı istihdam, serbest çalışma, sözleşmeli üretim için çalışma, evde çalışma gibi esnek istihdam ve esnek çalışma biçimlerini içermektedir (Boje ve Grönlund, 2003: 188).

Manuel Castells de yukarıda anılan yazarlara benzer şekilde, emek esnekliğine vurgu yapan en önemli değişimleri sıralamaktadır. Buna göre; kitlesel üretimden esnek üretime geçiş; Fordizm'den, tam zamanında üretim, takım çalışması, yönetsel yerleşme ve yatay yönetsel hiyerarşiyle tanımlanabilecek olan Toyotizm'e geçiş; küçük ve orta ölçek-

li firmalar tarafından geliştirilen ağ sistemi ya da alt-üretimye yönelen büyük firmaların lisans verme veya sözleşmeli üretim yaptırma yollarıyla gerçekleşen firmalar-arası ağ gibi değişimler, emeğin çalışma süreçlerini esnekleştirmektedir (Castells, 1996: 153-156).

Genel bir değerlendirmeye söylenebilmektedir ki; esnek çalışma, küreselleşme sürecinde ortaya çıkan temel iki eğilim olarak, küresel rekabetin yoğunlaşması ve küresel sermayenin küresel emek üzerindeki gücü bağlamlarında ortaya çıkmış bir olgudur. Piyasa sistemindeki teknik rekabet koşulları ve sosyal sistemin sınıf ilişkileri, esnek yapının geliştirilmesinde etkilidirler. Esneklik de, ekonomi üzerinde, üretim süreci, işgücü piyasası ve yeni çalışma biçimleri bakımından etkiler yaratmaktadır.

3. ESNEKLİĞİN ETKİLERİ

1970'lerle birlikte beliren yeni birikim rejiminin ve ekonomik yapının etkileri; üretim süreci, işgücü piyasası ve çalışma biçimleri bağlamında üç boyutta incelenebilmektedir.

3.1. Esnekliğin Üretim Sürecine Etkisi

Küresel kapitalizmin temel niteliklerinden biri halini almış olan esneklik, 1970'lerle birlikte sermayenin artan görece gücü bağlamında düşünüldüğünde, öncelikle üretim ve birikim sürecinde göze çarpan bir olgudur. Esneklik, kapitalist üretim biçiminin yeni boyutlar kazanması yoluyla süreklilik kazanmasına yön vermektedir.

Fordizm'den sonra yükselen yeni üretim sisteminin en önemli özelliği olan esneklik, makine ve faaliyetlerde içerilen bilgi teknolojilerinin kullanımıyla gündeme gelmiştir. Bilgi teknolojileri, üretim süreci üzerindeki daha karmaşık kontrole olanak tanımaktadır. Elektronik olarak kontrol edilen teknolojideki esneklik ve üretim sürecindeki uzun erimli değişimler, Fordist yapıdaki üretim ölçeğinden bağımsız olarak meydana gelmektedir. Yeni elektronik ve bilgisayar destekli üretim teknolojisi, üre-

tim sürecinin bir parçasından diğerine geçişi hızlandırmakta ve üretimi bireysel müşteri ihtiyaçlarına göre biçimlendirmektedir (Dicken, 1998: 166).

Fordizm'den sonra yükselen bu yeni üretim sistemi, kimilerine göre neo-Fordizm kimilerine göre post-Fordizm olarak adlandırılmaktadır. Post-Fordizm kavramı daha sık kullanılmakla birlikte, Michel Aglietta "neo-fordizm" kavramını ileri sürmektedir. Bu noktadaki gerekçesi, yeni üretim sisteminin dayandığı ileri teknolojik gelişmelerin, Fordizm'in temel ilkelerinin genişletilmesi anlamında uygulanmasıdır. Aglietta, kapitalizmin, içinde bulunduğu organik krizden çıkabilmek için yeni bir yola ihtiyacı olduğunu ve bunun da esnek birikim rejimi olarak neo-Fordizm olduğunu belirtmiştir (1979: 385). Aglietta'nın önermesi mantıklı olmakla birlikte, yeni üretim ve birikim sistemi için daha çok post-Fordizm kavramı kullanılagelmiştir.

Peter Dicken, post-Fordizm'in dayandığı ilkelerin, Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında uyguladığı üretim sisteminden esinlenerek uygulanması ve uygulayıcılarının da Toyota, Fujitsu gibi bugünün küresel firmaları olmasından dolayı, Toyotizm, Fujitsuizm kavramlarının anlamlılığı üzerinde durmaktadır. Dicken, Japon esnek üretim sisteminin temel niteliklerini şöyle açıklamaktadır (1998: 168-170):

Bu esnek üretim sisteminde; farklı bileşenleri olan sistemlerin kullanıldığı, ürünleri dönüştürmenin görece kolay olduğu esnek üretim yöntemlerinden oluşan bir teknolojik yapı söz konusudur. İşgücü; çoklu yeteneklere sahip, çok değerlikli, takımlar halinde çalışan, üretimde olduğu gibi, bakım ve tamirde de sorumluluk üstlenen bir yapıdadır. Üreticiler arasında, ayrıca üreticilerle müşteriler arasında coğrafi yakınlığı arttıran tam zamanında teslimat sistemleri bulunmaktadır. Farklılaştırılmış ürünlerde gittikçe artan çok geniş bir çeşitlilik söz konusudur.

Japon üretim sisteminin işgücü üzerine etkilerine bakıldığında, Fordist sistemdekinden daha "insanca" olduğu öne sürülen bir yapıdan söz edilmektedir. Bu yapı içinde, takım çalışması, iş rotasyonu ve "yaparak öğrenme" süreçlerinde çok görevli faaliyetler yoluyla işçiler yetenek-

lerini yenilemektedirler. Kontrol ve katılımın sağlam olduğu işçi edinimi söz konusudur. Takım çalışması ve kendi kendini yönetme, yabancılaşmayı azaltmaktadır. Bireyselleştirilmiş ödeme sistemleri işçiler için önemli bir teşvik yaratmaktadır. Bu esnek üretim sistemi, yaşam boyu istihdam sözleşmelerine dayanmaktadır (Dicken, 1998: 171).

Esneklik olgusunun üretim sürecindeki görünümünün yanı sıra, bir önceki başlıktaki Robinson'ın yaklaşımı dikkate alındığında, kapitalist üretim biçiminin yeni teknolojiler ve yeni organizasyon yöntemleriyle küresel düzlemde coğrafi sınır tanımaksızın yerleşik hale geldiği görülmektedir.

3.2. Esnekliğin İşgücü Piyasasına Etkisi

Esnekliğin işsizlik ve istihdam üzerine etkisi tartışmalıdır. Kimilerine göre esneklik uygulamaları işsizliği azaltmakta, kimilerine göre ise işsizlik ile istihdam arasında doğrudan bağlantı bulunmamaktadır. Bu tür farklı görüşlerin olmasının en önemli nedeni, istihdamı etkileyen faktörlerin çok çeşitli olması ve esnekliğin bu faktörlerden sadece birini oluşturmasıdır. Esnekliğin işgücü yapısı üzerine etkisi ise daha belirgindir. İş paylaşımı, tele çalışma, yarı-zamanlı çalışma gibi standart dışı istihdam biçimleri; kadınlar, gençler, yaşlılar, azınlıklar ve özürülülerin çalışma yaşamına girmesine olanak tanıdığından, bu grupların istihdam içindeki payı artmaktadır (Tokol, 2001: 170-171). Tokol'un bu değerlendirmesine göre; esnekliğin işgücü piyasasındaki niceliksel duruma ilişkin olan işsizlik üzerindeki etkisi genel olarak çok olumsuz görünmemektedir. Tersine, çeşitli sosyo-ekonomik kesimlerin istihdama katılımını sağlaması bakımından esnekliğin yararlı olduğunu ileri sürmek sakıncalı değildir.

Reilly'nin yaklaşımında da esnekliğin işgücü açısından daha çok yararları söz konusudur. Çalışanlar, esneklik koşulları altında, iş olanaklarını çeşitlendirebilmek için yeni yetenekler kazanma arayışına girerek nitelikli hale gelmektedirler. Böylelikle kariyerlerini geliştirebilmektedirler. Bu durum, özellikle bilgi ekonomisi ve yeni teknolojiler gerçeği dü-

şünüldüğünde daha çok önem kazanmaktadır. Esneklik sayesinde, çalışanlar, aile ve sosyal çevrelerine yönelik sorumluluklarını yerine getirmek üzere zaman bulabilmektedirler. Ayrıca esneklik, yaşam tarzı alışkanlıklarının sürdürülebilmesine de olanak vermektedir. Evde çalışma ya da tele-bağlantılı çalışma yöntemleri bakımından, ulaşım ve yemek harcamaları, iş stresi gibi sorunların işgücü açısından geçerliliği olmamaktadır. Çalışanlar, farklı yerlerde çalışma ya da kazançtan veya kârdan pay alma gibi yollarla gelirlerini arttırma olanağına da sahip olmaktadır (Reilly, 2001: 63-71). Bu açıdan bakıldığında, esneklik, işgücü piyasasında, çalışanların daha çok emek arz etmeye istekli olmalarının bir nedeni gibi görülebilmektedir. Bu da ücretlerin aşağı yönlü olmasına ve ihtiyaç fazlası işgücünün doğmasına yol açabilmektedir.

Boje ve Grönlund, esnekliğin işgücü piyasasında emek üzerinde daha çok zararları olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu yazarlara göre, esneklik; işgücü maliyetlerini (ücretleri) azaltmanın, istihdamı yükseltmenin ve verimliliği arttırmanın bir aracıdır. Bunun sonucu olarak, ulusal işgücü piyasasının, küreselleşme, yeni teknoloji biçimleri, değişen tüketim kalıpları ve aile ilişkilerinden kaynaklanan yoğun rekabete uyum sağlayabilmek için bir gereklilik olduğu savıyla, çalışma ve istihdamda esneklik ihtiyacı politikacılar ve işverenler tarafından ileri sürülmektedir. İşveren perspektifinden bakıldığında, işgücü esnekliği; piyasada gittikçe büyüyen belirsizlikle baş etmede firmalara yardımcı olan ve bu belirsizliği çalışanlara yıkma olanağı veren elverişli bir araçtır. Çalışanlar açısından bakıldığında, esnek çalışma ve esnek istihdam bazı çelişkiler içermektedirler. Bir yandan, esneklik, iş süreçlerini düzenleyen katı biçimlerden sıyrılma ve çalışma yaşamı ile aile sorumluluklarını birleştirme olanağı vermekte, diğer yandan ise, çalışma sözleşmelerinde güvencesizlik ve süreksizlik anlamına gelmektedir. Bunun sonucunda, çalışanların işgücü piyasasındaki konumları kırılgan olabilmektedir (Boje ve Grönlund, 2003: 186).

Erdut'a göre de, esnekliğin olumsuzluğu daha baskın bir özelliktir. İşgücü piyasasında rekabet koşullarının işletilmeye çalışılması çalışma

yaşamında istikrarın bozulmasına neden olmuştur. Yeni teknolojilerle verimlilik ve kârlılık arttırılmış; ancak, işgücü kurumsal korunmayı yitirmiş ve sürekli değişen işgücü piyasasında giderek artan biçimde bireysel pazarlık koşullarına bağımlı hale gelmiştir. İşgücü piyasasında esnekliğin en belirgin sonucu, geleneksel iş ilişkisinin içerdiği güvence-lerden yoksun olmasıdır (Erdut, 2003: 23).

3.3. Esnekliğin Çalışma Biçimlerine Etkisi

Esnek birikim modeli, küresel rekabet koşullarına ve değişen tüketim yapısına uyum sağlamanın bir yolu olarak, üretim sürecinde ve işgücü piyasasında yeni yöntemlerin doğmasına neden olmuştur. Bu yöntemler, firma yapılarını ve işgücünü daha esnek hale getirirken, piyasada tutunabilmek adına üretim ve çalışma süreçlerinde çeşitlilik ve yenilik arayışları yaratmıştır. Özellikle işgücü açısından önemli olan çalışma biçimleri de bu süreçte çeşitlenmiş, yenilenmiştir. Çalışma süresine, yerine, çalışan sayısına, çalışanlar ile firmalar ya da toplum arasındaki ilişkilere göre çok çeşitli çalışma biçimleri ortaya çıkmıştır.

Gelişmiş ülkelerde 1980'li yıllarda işletmelerin rekabet gücünün arttırılması için maliyetlerin azaltılmasını sağlayan yeni uygulamalar ve işverenlere daha az yükümlülükler getiren düzenlemeler yapılmıştır. İş süresine ilişkin (günlük ve haftalık en fazla iş süresi, kadın işçilerin gece çalıştırılması gibi) yasal düzenlemelerde esnekliği sağlayan girişimler olmuş; ücret düzeyini belirleyen mekanizmalar değiştirilerek ücretlerin esnekleştirilmesi sağlanmıştır (Erdut, 2003: 10-11).

Standart dışı çalışma biçimlerinin giderek yaygınlaştırılması toplu çalışma ilişkileriyle ilgili düzenlemelerin dışında kalan geniş bir çalışan grubuyla karşı karşıya kalınmasına yol açmıştır. İşçilerin koruyucu iş hukuku düzenlemeleri dışında bir çalışma ilişkisi kurmaları sendikal haklardan yararlanmalarını da etkileyebilmektedir (Erdut, 2003: 24-25). 4857 sayılı İş Kanunumuzda 13 farklı esneklik uygulaması bulunmaktadır. Bu düzenlemeler esneklik yapısından kaynaklanabilecek olan sorunların giderilmesine yardımcı olmakta, çalışanları güvence altına almaya

çalışmaktadır (Taşoğlu, Limoncuoğlu, 2010: 77-85). Post-fordist sürecin bir getirisi olan taşeronlaşma gibi diğer atipik çalışma biçimlerinin sınırlarını belirlemek ve yeniden düzenleyebilmek için hukuksal iyileştirmelere ne kadar ihtiyaç varsa gelir dağılımı adaletinin başta vergi adaleti anlamında yeniden sağlanması ve bunun akabinde kamu harcamaları yoluyla sosyal güvenlik sistemine katılan devletin, katılım payının daha yukarılara çekilerek çalışma hayatında adaletin temin edilmesine de o kadar ihtiyaç vardır. Tüm düzenleme ve iyileştirmelerden sonra uygulamanın, sisteme katılanlar tarafından karşılıklı olarak geri bildirimler yoluyla ve devlet tarafından denetlenmesi de olmazsa olmaz önleyici ve çözüme yönelik önemle üzerinde durulması gereken unsurlardır (Tatlıoğlu, 2012: 69-84).

Bu yapı içinde işgücünün niceliğine ve niteliğine göre değişen pek çok çalışma biçiminden söz etmek olanaklıdır.

4. ESNEK ÇALIŞMA BİÇİMLERİ VE EV OFİS ÖRNEĞİ

Esnek çalışma biçimleri, farklı yazarlar tarafından ele alınsa da, birbirlerine çok yakın bir sınıflandırmayla açıklanmaktadır. Çalışma yeri bakımından önemli olan ev ofis örneği de, farklı esnek çalışma biçimlerinden biri olarak günümüzde daha sık tartışılmaya başlamıştır.

4.1. Esnek Çalışma Biçimleri

Esnek çalışma; çeşitli açılardan sınıflandırılarak incelenmektedir. Tokol'un derlemesine göre; Atkinson, esnek firma modelinde esneklik çeşitleri olarak *sayısal esneklik*, *fonksiyonel esneklik* ve *uzaklaştırma* çeşitlerinden bahsederken, Daniel Meulders ve Luc Wilkin, esnekliği, *sayısal esneklik*, *teknik-organizasyonel esneklik*, *ücret esnekliği* ve *çalışma saatlerinde esneklik* olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Treu ise, *sayısal esneklik*, *fonksiyonel esneklik*, *ücret esnekliği* ve *çalışma sürelerinde esneklik* şeklinde bir ayırım getirmektedir (Tokol, 2001: 150). Peter Reilly de bu yazarlara benzer olmakla birlikte beşli bir ayırma gitmektedir. Reilly'ye göre esnek

çalışma biçimleri; *fonksiyonel, sayısal, zamansal, finansal ve çalışma yerine özgü* olarak sınıflandırılabilir (2001: 28).

Bu yazarlar içinden Treu'nun yaptığı ayrım çerçevesinde esneklik dört boyutta ele alınabilmektedir. *Sayısal esneklik*, kısaca işletmelerin kullanacakları işgücü miktarını belirleme serbestliğidir. İşletmeler ekonomik ve teknolojik koşullara, talep ve üretim tekniklerindeki değişmelere ayak uydurabilmek için işçi alma ve işten çıkarmada daha serbest hareket etmek istemektedirler. Sayısal esneklik, işletmelerin çekirdek ve çevre işgücünü birbirinden ayırarak kullandıkları esneklik uygulamasıdır. Çekirdek işgücü belirsiz süreli hizmet sözleşmesine dayanarak tam süreli çalışan, yüksek ücretli, iş güvencesine sahip, işletmenin sürekli işgücünü oluşturmakta; çevre işgücü ise, iş güvencesi bulunmayan, işletmenin gereksinim duyduğu sürece işletmede çalışan düşük ücretli işgücünü ifade etmektedir. Çevre işgücü için kullanılan sayısal esneklik, standart dışı, atipik veya geçici olarak adlandırılan çalışma şekilleri ile uygulanmaktadır (Tokol, 2001: 151-152). Çekirdek işgücü işletmede uzun dönemli sözleşme ve kariyer geliştirme olanaklarına sahip küçük bir gruptur. Çekirdek işgücünün yaratıcılığına dayanan yenilik süreci çevre işgücünün iş ve gelir güvencesizliği ile dengelenmektedir (Erdut, 2003: 22). Reilly, çekirdek ve çevre işgücü ayrımını daha ayrıntılı olarak incelemektedir. Buna göre, sınırlı, fakat belirli, sıklıkla da 2 yıl için istihdam edilen, sabit dönemli sözleşmeliler; daha kısa dönemler için kiralanan mevsimlik ya da geçici işçiler; bir istihdam ajansı tarafından arz edilen geçici elemanlar; sıklıkla eski çalışanlardan oluşan işçi havuzları; özel konulara yönelik olarak kiralanan, serbest çalışan danışmanlar; geçiş dönemlerinde alınan yöneticiler ve tüm faaliyetin dışarıdan satın alınması gibi türler, sayısal esneklik kapsamında değerlendirilmektedir (Reilly, 2001: 30).

Fonksiyonel esneklik, işgücünün örgütlenmesi ile yakından ilgili olup meslek ve işlerdeki genişlemeyi ve işgücünün işletme içi hareketliliğini arttıran bir yaklaşımı ifade etmektedir. Genişleyen iş tasarımı ve sınırları, görevler arası değişim ve hareketlilik, bireysel yetenekler ve sorumluluk alanlarında genişleme, yoğun eğitim ve geliştirme, otonom, kendi ken-

dini yöneten, çok fonksiyonlu çalışma takımları; fonksiyonel esnekliğin göstergelerindedir (Tokol, 2001: 153-156).

Ücret esnekliği, işletmelerin ücret yapısını ve düzeyini, değişen işgücü piyasasına ve piyasa koşullarına göre düzenleyebilme serbestliğidir. Ücret esnekliği sayısal ve fonksiyonel esneklik ile desteklenebilmekte; liyakat, beceri ve verim ödüllendirilebilmektedir (Tokol, 2001: 156-163). Ücret esnekliğinden, konjonktürel dalgalanmalara bağlı olarak işletmenin sonuçlarının ücretlere yansıtılmasının bir aracı olarak yararlanılmaktadır. Bu anlamda ücret esnekliği, işletmenin işgücü maliyetlerini esnekleştirmek amacıyla bireysel ve toplu performansla ilgili olarak ücret biçimlerini değiştirmesine neden olmaktadır (Erdut, 2003: 22). Kazançtan pay verme, kârdan paydan verme, yöneticilere yapılan ödemeler, ücret kesintisi anlaşmaları gibi örnekler; ücret esnekliğinin somut görünümlelidir (Reilly, 2001: 39-40).

Çalışma sürelerinde esneklik, sendikaların, çalışma sürelerinin azaltılması isteklerine karşılık, işverenler tarafından gündeme getirilen bir esneklik türüdür. Çalışma sürelerinde esneklik bağlamında, işyerinde kabul edilen çerçeve çalışma süresi içinde kalınarak iş süresinin uzunluğu ve düzenlenmesi bakımından işçi ve işverenlere serbest hareket alanı bırakılması amaçlanmaktadır. Esnek zaman, yoğun çalışma, vardiya çalışma uygulamaları, telafi edici çalışma ve dinlenme-çalışma sürelerinin esnekleştirilmesi; bu çerçevede kullanılan uygulamalardır (Tokol, 2001: 164-165). Böylece, işletmede esnek sürelerle çalışanların yanında, mesleki eğitim programları kapsamındaki çırak ve stajyerlerin de yer aldığı geniş bir çevresel işgücü grubu oluşmaktadır (Erdut, 2003: 22).

Peter Reilly, bu türlere bir yenisini eklemektedir ki; o da, *çalışma yerine özgü* esnek çalışma biçimidir. Çalışma yerine özgü esneklik, olağan işyerinin dışında kullanılan, çalışmasıyla ana işyerine bağlanan elemanların kullanıldığı bir çalışma biçimidir. Evden çalışma (ev ofis), dolaşarak çalışma, tele-bağlantılı çalışma gibi yöntemler bu kapsamda değerlendirilebilmektedir (Reilly, 2001: 28).

Ev ofis uygulaması da, çalışma yerinin geleneksel olandan farklılaşması yoluyla kurulan bir esnek çalışma yöntemi olarak, özellikle hizmetler sektörünün yükseldiği bir sosyo-ekonomik sistemin oluşumu bakımından önem kazanmaktadır.

4.2. Ev Ofis Uygulaması

Evde çalışma ya da ev ofis uygulaması, post-Fordist esnek üretim sisteminin yarattığı çalışma biçimlerinden biri olarak yalnızca küreselleşme dönemine özgü bir yöntem değildir. Endüstriyel gelişim içinde fabrika sistemi kurulmadan önceki dönemlerde de görülebilen bir yöntemdir.

Jamie F. Dangler, Karl Bicher'den aktararak, endüstriyel gelişim sürecinin beş farklı endüstri sistemini içerdiğini belirtmektedir. Bu sistemler aşamalı olarak tarihte yer almıştır. Bunlardan ilki, hanehalkının yalnızca kendisi için üretim yaptığı *ev-içi çalışmadır*. İkinci aşamada *ücret-çalışma* biçimindeki üretim sistemi görülmüştür. Bu sistemde işçi yine evde çalışmakta; müşterilerinin getirdiği malzemelerle onlar için bir üretim yapmaktadır. Çalışma yeri kendi evi olabildiği gibi, müşterilerinin evleri de olabilmektedir. İşçi; mülkiyet ve çalışma bakımından bağımsızdır. Endüstriyel sistemin üçüncü aşamasındaki çalışma biçimi, *el-işi üretimine* ilişkindir. Bu sistemde işçi kendi malzemelerine ve üretim araçlarına sahip olup, işletme sermayesi birikimi yapabilmekte ve konumunu ücretlilikten kapitalistliğe taşıyabilmektedir. Dördüncü aşama, *görev sistemi*dir. Ücretle çalışan ya da el-işi üretimi yapan işçiler, bu aşamada ticari girişimcilerin işçileridirler ve piyasayla bağlarını kaybetmişlerdir. Son aşama ise, *fabrika sistemi* olup, bu sistemde kapitalistler üretim süreci ve piyasa üzerinde kontrol gücüne sahiptirler (Dangler, 2000: 56).

Bu tarihsel perspektiften de görülmektedir ki; evde çalışma biçimi, 1970'lerle başlayan esnek birikim dönemine özgü değildir. Fakat kapitalizmin küreselliği ve endüstriyel organizasyonun ve teknolojinin düzeyi düşünüldüğünde evde çalışmanın ya da ev ofis uygulamasının esnek sistemin bir parçası olduğu daha akılcı olarak işlenebilmektedir.

Dangler'e göre; son dönemlerde yapılan araştırmalar, evde çalışma biçiminin 20.yüzyıl boyunca tüm dünya ekonomisinde kullanıldığını; 1970'lerle birlikte ekonomik krizin de etkisiyle adeta yeniden keşfedildiğini göstermektedir. Bu çalışmalarda; evden çalışılan geleneksel endüstrilerde, kentlerde yaşayan göçmenlerin kullanıldığı, oysa 19. ve 20. yüzyıllarda evde çalışma biçiminin görüldüğü alanlarda göçmen olmayan işçilerin çalıştığı vurgulanmaktadır. Evde çalışma; daha çok emek-yoğun endüstrilerde tercih edilen, elektronik gibi endüstrilerde üretim sürecinin başlangıç aşamalarında kullanılan, sözleşmeli üretime uygun olan dallarda alt-yüklenicilerin yöneldiği bir esnek çalışma biçimi olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca yoğun rekabetin olduğu, sık sık tarz değişikliklerinin ve mevsimlik değişimlerin görüldüğü hazır-giyim endüstrisinin moda tasarımı kısmında da evde çalışma yöntemine sıkça başvurulmaktadır (Dangler, 2000: 63-65).

Ev ofis uygulamasının işgücü açısından çekici bazı nedenleri vardır. Evden çalışma durumunda, işe gidip gelme sürecindeki uzun mesafeli yolculuklar ortadan kalkmış olmaktadır. Bu şekilde çalışan insanlar, eğer çocukları varsa, onları günde 10-11 saat kadar anaokullarında bırakmak zorunda kalmamaktadırlar. Daha büyük yaşlardaki çocuklar içinse, okuldan sonra onlara zaman ayırma olanağına sahip olunmaktadır. Evde çalışma, günlük çalışma programını ve zamanlamasını yapma konusunda işgücüne esneklik kazandırmaktadır. Bu şekilde çalışan insanlar, ailelerinin ihtiyaçları için de zaman yaratabilmektedirler (Gottlieb vd., 1998: 20).

SONUÇ

İşletme düzeyindeki yeniden yapılanmalar, yeni yönetim teknikleri, çalışma hayatının yeniden organizasyonu ve yapılanması, kalitenin ve verimliliğin artırılması gerekliliği yeni istihdam şekillerinin oluşmasına neden olmuştur. Esnek çalışma biçimleri olarak karşımıza çıkan bu çalışma biçimleri hem işçi, hem işveren hem de devlet açısından faydalı

olarak nitelendirilebilecek sonuçlar doğurmaktadır. ILO dünyadaki gelişmelere paralel olarak bir esneklik enstrümanı olarak tanınmış ve pek çok sözleşme ile esnek çalışma biçimlerini güvence altına lamaya çalışmıştır. Ülkeler de kendi ulusal hukuklarına bu sözleşmeleri uygulayarak kullanmaya başlamışlardır.

Dünyadaki hızlı değişim ve küreselleşmenin yarattığı rekabet ve gelişen teknoloji esnek çalışma ile ilgili değişik yöntemler ve uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu değişimin çok hızlı ve düzensiz olarak ortaya çıkıyor olması işletmelerin değişime ayak uydurmasını güç hale getirmektedir. Buna karşılık artan rekabet koşulları bu değişimi zorunlu kılmaktadır. Fakat esneklik uygulamaları, yeni teknolojilerde verimliliği ve karlılığı arttırmasına rağmen işgücünün kurumsal yapısını yitirmesine ve bireysel pazarlık koşullarına açık hale gelmesine neden olmaktadır. Bu durum geleneksel iş ilişkilerinin içerdiği güvencenin ortadan kalkmaktadır.

Esnek çalışma biçimlerinden biri olan ev ofis uygulaması dünyada hızla tercih edilen bir uygulama biçimi halini almaktadır. Özellikle uzun mesafeli yolculukların yapılması gerekliliğinin bulunduğu ve aynı işin evden de yapılabiliyor olması, işletmeleri bu uygulamaya yönlendirmektedir. Aynı zamanda uzmanlaşmış işgücünün bu uygulama sayesinde birden fazla işletmede çalışabilecek olması da işletmeleri ev ofis uygulamasına yönlendirebilmektedir. Çocuklu çalışanlar için de ev ofis uygulaması bir avantaj sağlamaktadır. Artan rekabet koşullarında ev ofis uygulaması, işletmeler ve işgücü açısından artık bir gereklilik halini almaktadır.

Kaynaklar

Aglietta, Michel (1979). *A Theory of Capitalist Regulation*, London: New Left Books.

Boje, Thomas B. ve Grönlund, Anne (2003). *“Flexibility and Employment Insecurity”*, İçinde: Thomas P. Boje ve Bengt Furaker (ed.), *Post-industrial Labour Markets*, London: Routledge.

- Castells, Manuel (1996). *The Information Society: Economy, Society and Culture*. Volume I: *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Dangler, Jamie F. (2000). *"The Periodic Resurgence of Non-Factory-Based Production: The Case of Waged Homework"*, İçinde: Faruk Tabak ve Michaeline A. Crichlow (ed.), *Informalization: Process and Structure*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Dicken, Peter (1998). *Global Shift: Transforming the World Economy*, Third Edition, New York: The Guilford Press.
- Erdut, Tijen (1998). *Yeni Teknolojilerin İş İlişkileri Üzerine Etkisi*, İzmir: TÜHİS.
- Erdut, Tijen (2003). *"Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaştırma"*, Cilt: 18, Sayı: 4 İzmir: TÜHİS.
- Eryiğit, Süleyman (2000). *"Esnek Üretim, Esnek Organizasyon, Esnek Çalışma"*, Kamu-İş, Cilt: 5, Sayı: 4, Temmuz 2000.
- Gottlieb, Benjamin H., Kelloway, E. Kevin ve Barham, Elizabeth (1998). *Flexible Work Arrangements*, Sussex: John Wiley and Sons Ltd.
- Reilly, Peter (2001). *Flexibility at Work*, Hampshire: Gower Publishing.
- Robinson, William I. (2004). *A Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ross, Robert J.S. ve Trachte, Kent C. (1990). *Global Capitalism: The New Leviathan*, New York: State University of New York Press.
- Taşoğlu, Jale, Limoncuoğlu, S. Alp (2010). *"4857 sayılı Kanun Kapsamında Esnek Çalışma"*, Cilt: 2, Sayı: 2 Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi.
- Tatlıoğlu, Ezgi (2012) *"Güvenceli Esneklik Çerçevesinde Esnek Çalışmanın Uygulanabilirliği"*, *Elektronic Journal of Vocational Colleges*.
- Tokol, Aysen (2001). *Endüstri İlişkileri ve Yeni Gelişmeler*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları.

The Historical Transformation and Conceptualization of Evlatlık System: Laborers Or Apprentices?

*

Evlatlık Sisteminin Tarihsel Dönüşümü ve Kavramsallaştırılması: Çocuk İşçi mi Çıracak mı?

Betül Açıkgöz

Abstract

This paper attempts to examine the transformation of the traditional evlatlık institution into a modern form of unfree labor by the end of the nineteenth century. It focuses on the changing character of the relationship between child laborers and their masters both in historical and theoretical framework and diagnoses its modern characteristics both in labor relations and working conditions. After exploring historical background of the evlatlık institution, it fixes the problems regarding the legal positions of the female child laborers under modern social and economic conditions.

Keywords: child labor, child-adoption, unfree labor, domestic labor

Özet

Bu makale geleneksel evlatlık kurumunun on dokuzuncu yüzyıl sonunda zorunlu emekçiliğin modern bir formuna dönüşümünü ele alır. Çocuk işçilerin çalışma koşulları ve hamileri ile aralarındaki iş ilişkilerini tarihsel ve kavramsal çerçevede irdeler ve çalışma koşullarının modern niteliklerini ortaya koyar. Evlatlık kurumunun tarihsel arkaplanı ortaya konduktan sonra kız çocuk işçilerinin modern toplumsal ve ekonomik şartlarda hukuki durumlarına ilişkin problemlerini tespit eder.

Anahtar kelimeler: Çocuk emeği, evlatlık, zorunlu işçilik, ev işçiliği

Historical Background

Nancy Folbre articulates the difficulty of locating children within the economic terms: "They tumble out of every category economists try to put them in."¹ Today, what differentiates a child from an adult and similarly how to evaluate the labor of children are still controversial issues. Looking at the historical perspective helps us to unravel the points where the slavery and *evlatlık* institution converge and diverge. To tell briefly, the trade of African slaves was abolished on the Ottoman lands gradually but the most effective law was made in 1857, mainly owing to the pressure of the English policy. This event triggered the forthcoming ban of white slavery.² Thus, owning new slaves or buying and selling children as slaves was considerably hard though some of the already-existing slaves continued to exist in their slave status.

Simultaneously with the abolishment of slavery, Ottoman Empire faced some newly appearing social problems. One of these was the situation of the surviving female children left behind the devastated families as a result of the long-lasting wars through the nineteenth century. Not only Ottomans but in the whole world, it seemed to be a serious issue since it was only after the First World War the laws that let to adopt a child were made with the help of pioneering countries such as England and US.³ It was very expensive for the governments to build shelters and rear these kids under state inspection. Thus, the most ergonomic and economic way was to make the legal process for adoption more accessible. However, in the Ottoman case, adoption- in the modern sense- was not available. Adoption was restricted to caring for a child without having him/her registered in the family name. *Evlalık* institution existed

¹ Nancy Folbre, "Children as Public Goods," in *The Economics of Family* ed., Nancy Folbre, (The International Library of Critical Writings in Economics 64) (Cheltenham, Brookfield: E. Elgar Pub.Ltd., 1996), p.86.

² Hakan Y. Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), p. 138.

³ Ferhunde Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present* (İstanbul: ILO/IPEC, 1999), p. 10.

within these limits without seemingly causing problems in the traditional social structures. Adopting a child did not necessarily lead to have legal rights of inheritance and fortune, but adopted kids had a chance of well-being and good future. By the turn of the nineteenth century, the social position of the adopted children began to deteriorate.

Female children who lost their families because of mass migrations, wars and poverty replaced the domestic adult labor, which was carried out mostly by white slaves. The legal way of taking care of orphans was available since the government “started to give away orphans to the families as *evlatlık* in order to restrict their sale as slaves” in 1864.⁴ Ferhunde Özbay illustrates the increasing trend of getting *evlatlık* instead of slaves very satisfactorily within the figures of two censuses conducted in 1885 and 1907 in Istanbul.

The majority of them were females in both censuses. Slaves were in the majority in 1885(%58), but this percentage declined sharply to %21 by 1907. Whereas waged servants doubled, and *evlatlıks* tripled within this 22 years. These figures clearly support the changing nature of domestic servants at the turn of the century.⁵

The reason in the decline of the slaves obviously lies in the prohibition of slave usage. At the same time, the use of *evlatlıks* increased immediately after the relatively disappearance of slavery in domestic work. Another striking change is observed in the origin of the non-kin members in a household. The trend of getting slaves from Northern and Southern countries moves to Anatolia since it renders a great source of unattended children, most of whom were orphans. The unending wars and increasing poverty led the poor people in Anatolian villages to give away their children- especially female ones, since the boys were easily given to the state for military training- to the families in the cities for

⁴ Ibid., p. 14.

⁵ Ibid. p.17.

survival and protection. The figures⁶ below show the increasing popularity of having *evlatlıks* who originally came from Anatolia.

Place of Origin	1885 %	1907 %
North (Circassian)	37	12
South(Africa	26	08
Anatolia	06	31

The problem was that there was no restriction on adopting a child; on the contrary it was the state's policy to cope with the accommodation and survival of increasing number of female orphans in a cheaper way than keeping them in orphanages. One more concern of the state was the protection of these girls from becoming slaves. However, the beginning of this policy had just coincided with the end of legal slavery in the Ottoman Empire:

No matter how good intention had the state, mass distribution of girls as free servants to the middle class families certainly had an impact on the degeneration of the *evlatlık* institution.⁷

Thus *evlatlıks* became the new domestic laborers to fill out the immediate effects of absence of slaves in social life. In other words, as stated by Özbay, "*evlatlıks* were institutionalized form of bondage laborers."

The chain of wrong policies upon these children continued in the Republic of Turkey. When the Republican government made it possible to adopt a child legally –in the modern sense–in 1926, the objective was to protect the unattended kids again. Yet, this change of law increased the number of people who take advantage of the adopted girls for domestic labor since slavery was strictly and prohibited. Özbay marks the point that the number of such abused children increased under the disguise of

⁶ Ibid. p.18.

⁷ Ibid. p.20.

legal adopting after 1926.⁸ The misuse of the law was realized and some kids were taken back from the families. A very strict set of rules was implemented regarding adoption in 1960s. The complexity of the regulations of adoption in the present time is interpreted as a reaction against the wrong policies causing abuses in the past. Another regulation was made to prevent the modern forms of unfree labor in 1964. However, what was unpleasant was that domestic child labor continued a hundred years to take place under the disguise of *evlatlık* institution from 1864-the beginning of mass distribution of girls- to 1964 -the strict law against slavery and unfree labor. One more point that should be noted about the history of evlatlık institution is that this sketch of its history is not to say that it was totally corrupted. It is also well-known that there was the positive part of the story -though it became exceptional through the change of social and economic conditions- which served for the provision of social welfare and the protection of some of these girls from becoming slaves in the market.

THEORETICAL AND LEGAL FRAMEWORK

How childhood was perceived by parents and communities differs much especially accordingly with the economic systems in the medieval periods, in proto-industrial, industrial and post-industrial periods.⁹ The historians of childhood demonstrate that labor and child was always together.¹⁰ It is observed that the age of becoming an adult started at very young years -seven and eight before the industrial age. Children were idle beings in the sight of the elite people in the industrial period and should have immediately employed at somewhere.¹¹ The age that

⁸ Ferhunde Özbay, *Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?* (İstanbul: Boğaziçi University Yayınları, 1999) p.23.

⁹ Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500* (London, New York: Pearson Longman, 1995)

¹⁰ Ibid. p.103.

¹¹ Ibid. p.88.

children were expected to produce an economic value marked the end of their childhood years in the perception of the families. This perception of the families was challenged by the reforms of education in Europe when the national interest developed towards children.¹² Strict laws and mandatory education are imposed to fight against child labor in the 19th century; however, despite relative betterment of middle class children, the use of children for economic interest was an inevitable necessity for the survival of the working class families due to the pressure of capitalist market economies.

Child labor underwent different forms that were generated through both some local and global changes such as the emergence of capitalist economies, urbanization, migration, wars and political unrest. Domestic child labor is one sub-category of child labor, which the *evlatlık* children can be termed. Here the word domestic suggests a controversy. One argument legitimizes the domestic work since “it is considered a necessary activity for the socialization of girls.”¹³ The other argument undermines the traditional supposition upon the females since it “normalizes the exploitation within the family”. The complexity and diversity of the issue leads the thinkers to consider it in sub-categories. According to Fyfe, it can be put in three groups: within the family, with the family but outside the home and outside the family.¹⁴ The domestic labor in the case of *evlatlık* children can be framed by the last category in this typology.

Whether *evlatlıks* can be situated in the framework of labor relations and structure is still a valid question that urges to controversial arguments among the legislators. The discussion of how *evlatlıks* were to be defined in legal and economical terms was more popular when these kids were taken as servants publicly, before the 1964 law. The arguments about their position in social and working life can be grouped in

¹² Harry Hendrick, *Children, Childhood and English Society 1880-1990* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1997), p.41.

¹³ Ferhunde Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, (İstanbul: ILO/IPEC, 1999), p. 3.

¹⁴ Ibid. p.26.

two tendencies. One argument regards the issue as the circulation of the traditions, and it leaves the *evlatlıks* to the mercy of their families and customary values.¹⁵ The other argument wants the legal system to interfere the relationship between these children and the families. The pursuers of the second argument stress the modern character of this tradition by pointing out the changing nature of *evlatlık* institution.

Today, it is already widely accepted that the *evlatlık* system renders a new form of servants. What is problematic is how to determine and define the limits of the labor. The discussion whether *evlatlıks* should be accepted as apprentices or laborers still continues in the legal perspective. Those who suggest the *evlatlık* children to be accepted as apprentices stand upon the idea that the relationship between an *evlatlık* and an employer includes teaching and attachment. Attachment and teaching a work are two characteristics of apprenticeship. Accepted as apprentices, they can benefit the rights of the apprentices and the employers will be responsible to consider the following requirements: the minimum age of employing a child, the provision of mandatory education, working hours, the prohibition of forcing to work at night and at dangerous tasks and the holidays. If the employers do not carry out their responsibilities to take care of the child and to teach her the tasks, or they do not keep their promises towards the family, then the child has the right to sue against the employer. In one of such a cause, the Supreme Court of Appeals decided to fine the employer, since not sending her to school caused the child spiritually and psychologically get harmed.¹⁶

On the other hand, the other argument considers *evlatlıks* as laborers. This group stresses the modern character of the *evlatlık* issue and they point out the pure exploitation of the child labor. The criterion is that the residential servants serve their employers for the return of a wage;

¹⁵ Tankut Centel, *Çocuklar ile Gençlerin İş Güvenliği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1992), p. 55

¹⁶ Ibid. p.53.

hence, the relationship between them is a service relationship. The servants should be evaluated and treated under the terms of Labor Law.

Kadriye Bakırcı¹⁷ gives the priority to the question of how these children can be protected and helped to learn and gain their rights. In fact, this is a question about the invisibility of these children. She supports the idea of apprenticeship by pointing out the hardships of dealing with the informal sector. She disagrees that accepting these children as laborer can help to protect them. Instead, this could increase the invisibility of this informal sector since accepting them laborers will increase the cost of the families. However, if they are considered as apprentices, the employers who are in search of cheap labor will not feel too much burden, as the state will be paying their insurances. Then after getting introduced to the formal sector and getting more conscious, these children will get a chance to be employed as laborers. Her consideration about the invisibility of this work seems to be a significant part of the issue.

CHARACTERISTICS OF DOMESTIC FEMALE WORK IN CASE OF EVLATLIKS

The fact that the *evlatlık* institution is mainly observed to exist in the big cities gives the implication that it has a modern character more than being a simple continuation of the customary practice. In this respect, it could be a good idea to remember Philip Corrigan's precious article through which he rejects the idea that bondage laborers were remnants of the previous slaves in the feudal system. He comments on the case of unfree labor:

...I wish to make the same distinction between brutality and varieties of being 'unfree' in labor relations; the former...are theo-

¹⁷ Kadriye Bakırcı, *Çocuk ve Genç İşçilerin Haklarının Korunması* (İstanbul: BETA, 2004), pp. 192-202

retically eliminable, the latter is how capitalist world market *circulates its defining commodity*: labor power. Unfree labor is not a feudal relic, but part of the essential relations of capitalism.¹⁸

Today middle class families are mostly the employers of *evlatlıks*, which demonstrates how this institution transformed from a philanthropic activity of the elite classes into providing cheap labor for the newly emerging city dwellers. First of all, they are no longer called *evlatlık*, mostly 'hiring a girl servant' '*eve kız alma*' is the new phrase. The second change regards the economic level of the employer and the status of the landlady. While it was mostly the elites having *evlatlıks*, now it is more common among the middle or low middle class families, where both husband and wife work.

Gender problem is the second feature that characterizes this work. It is only girls, in the past and present, being exposed to this kind of work. Since domestic work is highly associated with girls, the feminization of survival appears to be the phenomenon as it is mentioned for some certain jobs in the Saskia Sassen's article.¹⁹ What shapes the structure of domestic female labor regards the conflict between the nature of the work and the gender of the laborers. The age of *evlatlık* girls ranges between 12 and 15. These children are expected to be kids in their relation to their employers; however, they are also wanted to be an adult in their relation to their job. They should be childish, good mannered and always obedient to alleviate possible sexual threats towards males at home. However, as for doing some certain tasks like child-caring or cleaning, they are expected to perform as an adult. One of the informants in Özbay's book complains about her landlady who pretends as if she cooks the nice meals- especially in the presence of her husband- so as to

¹⁸ Philip Corrigan, "Feudal Relics or Capitalist Monuments? Notes on the Sociology of Un-free Labor," *Sociology*, v.11, 1977, p. 438.

¹⁹ Sassen, Saskia. "Countergeographies of Globalization: The Feminization of Survival." Paper presented at the conference on "Gender, Bugdets, Financial Markets, Financing for Development" in Berlin, 2000. (<http://www.transformaties.org/bibliotheek/sassgender.htm>).

prevent her husband from admiring the servant girl. It seems gender is an important factor that increases their vulnerability.

Besides gender, *evlatlık* institution has other diverse forms of laborers since it reproduced itself by integrating the kinship ties and customs so that these extra-economic terms can serve for the needs of the modern life. The *evlatlık* system ensured its labor force using the kinship ties in Anatolian villages mostly until very recently. The daughters of poor relatives formed the 'reserve army' for the middle class families' need of cheap and reliable labor without having a responsibility of arranging marriage and dowry for the *evlatlıks*. The ethnic origin of most girls interviewed by Özbay belongs to the Kurdish community. This should not be a simple coincidence considering the economic situation of the Eastern Turkey. Through the mass migration since 1960s, the address of getting girls began to move to the rural migrants in İstanbul. However, *evlatlık* girls from İstanbul are not preferred as much as the villagers. An employer in Özbay's study finds the girls from İstanbul 'spoiled and useless': " They asked an increase to their salary all the time, they want to have a day off every week, and frequently complained about not being able to have their own time."²⁰ The employer distinguishes the village girls from the city girls since the former can easily integrate with the family and work for long years. Here, it is once again seen that the diverse character of residential female workers should not be overlooked.

WORK, TIME AND DISCIPLINE IN DOMESTICITY

How the labor relations in the market can transform into a set of relations at home is hard to anticipate. The phenomenon of 'hiring a girl to the home' comprises many ambiguous characteristics, which is hard to define and locate in the theoretical basis. Working at someone else's home where one at the same time accommodates suggests many difficul-

²⁰ Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?* (İstanbul: Boğaziçi University Yayınları, 1999) p.37.

ties. First, the loss of working place and working hours appear to be a serious problem. Although E. P. Thompson's description of task-orientation seems to be fitting with the conditions of this domestic labor, it is questionable whether the togetherness of life and work is something for the benefit of the laborer or not. In fact, Thompson himself restricts what he means in these lines: "But the question of task orientation becomes greatly more complex at the point where labor is employed... here time is beginning to become money, the employer's money."²¹ Domestic work in the context of residential servants has a natural flexibility in their work definitions and working hours. There is no clear distinction of working hours and leisure time. One of the informants who is only 14 years old and taking care of a 6-7 years old son and doing housework recounts what her work is in these lines: "My work starts at nine in the morning, I go to bed after the dishes at night, but if there were guests...of course I had to stay till midnight or even later."

It is clear that loss of working hours does not have much to offer her. In fact, it may be claimed that the right term for this case is the uncertainty instead of flexibility. When she is asked to compare domestic work to her previous experience in the factory, she prefers the factory job since she finds staying at home all the time boring. Reminding Sennett's opposition to the post-fordist flexibility or uncertainty might suggest helpful implications just at this point. The ambiguous character of the domestic work demands the laborer to be available for any type of work at any hour of the day. Although the domestic conditions are much more home-ly and comfortable than an industrial job atmosphere, it does not alleviate the negative points of being bordered within a house as an unfree laborer. The small girl's preference of the factory to the domestic work leads to think that uncertain working hours creates an actual "loss of control over time", although this term is used to describe the factory

²¹ E.P. Thompson, "Time, Work Discipline and Industrial Capitalism" in E.P.Thompson, *Customs in Common* (London, New York: Penguin, 1993). p. 358.

job.²² It might be claimed that demarcation of work and life serves more for the worker rather than the employer.

Home as a working place for the modern *evlatlıks* poses some other problems. The responsibilities of a maid include everything relating to the house and its members. There is no limitation of what maids are supposed to do. They are both doorkeepers who have no chance of leaving the house, and nannies who take care of all ages of children and as a last one, they are cleaners and cooks. Being engaged in this bunch of tasks, some of the informant girls think that home resembles to a prison. What is more, despite all these duties, they have no authority over managing and doing their own way of handling the chores. "If the employer was working they had to call and ask permission to do certain activities, and particularly for going out."²³ In terms of 'body politics', they represent the 'hands' of a body, yet the employer directs them.²⁴

The question of how these children are disciplined is meaningful to understand their relationship with the employers. Disciplining seems to vary accordingly with their origin of place and age. It is understood that the girls from Istanbul are more experienced and disobedient compared to the girls from villages, who are submissive. An employer complains about the city girls since "you don't manage them, but they start managing you."²⁵ The second factor that makes the employer's disciplining easier regards the age. The same employer does not hire girls older than 12-14 since they pose a sexual danger for her husband. She gives a second reason for her choosing this age group, which is quite shocking. "The house is very big, adults are getting tired of going up and down the stairs." The same employer who takes advantage of the young servants'

²² Richard Sennett, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York, London: W.W Norton, 1999), p. 37.

²³ Ferhunde Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present* (İstanbul: ILO/IPEC, 1999), p. 41.

²⁴ S. Jordon, "From Grotesque Bodies to Useful Hands: Idleness, Industry, and the Laboring Class", *Eighteenth Century Life*, v.25. (Fall, 2001), p.68.

²⁵ Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?* (İstanbul: Boğaziçi University Yayınları, 1999) p.38

being fast and energetic proudly continues to give interesting hints of disciplining the servants:

We are not doing things together (with the servant) because when you do something together it does not go well. I got this from my mother. My mother doesn't employ someone by paying a lot either...(although) we are living with these servants, ...they never make a bit of noise, they are there but as if they don't exist. It is hard to tell this balancing. If you spoil them a bit (more), they know how to benefit it. (On the other hand), if you yell at them, for instance, they are quitting immediately. None of my friends was able to manage this balancing. They are paying ten times more than me; still they cannot handle (to keep them).²⁶

The key word she uses in her implicit recounting is 'balancing'. It is understood that she balances her treatment to the servants so that they don't want anything more although they are not satisfied with what they have, and plus they don't quit the job. It is hard to know how her balancing can be conceptualized. However, it makes us understand why residential servants are not happy with the working conditions rather than the workload.

That none of the informants complain about the workload over them is quite meaningful. Instead, what bothers them is the lack of a mutually respected contract that defines the responsibilities and rights. One of them is telling that the employers seem not wanting her to eat extras during the day. The other is punished by being locked in the kitchen for a day because of breaking a plate. Another one complains about the torture of 12-year old son of the employer by kicking her and ordering things.²⁷ They are blamed of being socially lower creatures, who are idle, grotesque and filthy. What they eat, wear and desire is under the employer's domination. Somehow, they are restricted in accessing the tastes and comforts of middle class life. Despite working in the middle class environment, they are forced to live without transgressing the

²⁶ Ibid.

²⁷ Ferhunde Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present* (İstanbul: ILO/IPEC, 1999), p. 40.

borders between classes. One of the landladies complains that once the servant girl wears her daughter's clothes. This situation makes her worry too much that people will suppose the servant girl her real child. These specific examples show how problematic the relationship of employers and employees becomes when life and work are not separated for the laborer.

As a conclusion, the historical background of the case of *evlatlıks* shows that the vulnerable groups are more open to be affected by the change of the legislation in indirectly. Today, the limited number of studies on child labor indicates that domestic female work will have an increasing trend due to the vulnerability of the females. The fact that the number of child-care centers does not suffice the demand is one of the factors that can lead to some informal solution as seen in the case of modern *evlatlıks*. Another factor that can trigger the increasing child labor might result from the lack of old-age care centers in Turkey. As pointed out by Özbay, considering the demographical development, the number of working children, especially in the informal sector will continue to increase in the big cities. Thus, it should be noted that the policies regarding the protection of children from the worst forms of labor should be made more effective and the studies on the invisible groups should be encouraged to increase their visibility.

BIBLIOGRAPHY

- BAKIRCI, Kadriye. *Çocuk ve Genç İşçilerin Haklarının Korunması*. İstanbul: BETA, 2004.
- CENTEL, Tankut. *Çocuklar ile Gençlerin İş Güvenliği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1992.
- CORRIGAN, Philip. "Feudal Relics or Capitalist Monuments? Notes on the Sociology of Unfree Labor." *Sociology*, v.11, 1977, pp. 435-63
- CUNNINGHAM, Hugh. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London, New York: Pearson Longman, 1995.
- ERDEM, Y. Hakan. *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- FOLBRE, Nancy. "Children as Public Goods." In *The Economics of Family*. ed., Nancy Folbre, (The International Library of Critical Writings in Economics 64) Cheltenham, Brookfield: E. Elgar Pub.Ltd., 1996.
- HENDRICK, Harry. *Children, Childhood and English Society 1880-1990*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1997.
- JORDON, S. "From Grotesque Bodies to Useful Hands: Idleness, Industry, and the Laboring Class", *Eighteenth Century Life*. v.25. (Fall, 2001), pp. 62-79.
- ÖZBAY, Ferhunde. *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*. İstanbul: ILO/IPEC, 1999.
- ÖZBAY, Ferhunde. *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?* İstanbul: Boğaziçi University Yayınları, 1999.
- SASSEN, Saskia. "Countergeographies of Globalization: The Feminization of Survival." Paper presented at the conference on "Gender, Bugdets, Financial Markets, Financing for Development" in Berlin, 2000. (<http://www.transformaties.org/bibliotheek/sassgender.htm>).
- SENNETT, Richard. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York, London: W.W Norton, 1999.
- THOMPSON, E. P. "Time, Work Discipline and Industrial Capitalism" in E.P.Thompson, *Customs in Common*. London, New York: Penguin, 1993. pp. 352-403.

Disabled People and The Media: the way Disability is Presented in The Printed-Press: Some Findings and Suggestions

*

Özürllüer ve Medya: Özürllülüğün Yazılı Basında Sunumu Bazı Tespitler ve Öneriler

Serhat Özgökçeler

Abstract

This study focuses on the relationship of the issue of disability that has become increasingly ever more important in recent years in Turkey to the media. This study reveals, in the media in general and in the Printed-Press in specific, the main headings of the existing sensitivities and some statistical figures. The principle assertion of this current study is this; the dominant image in the mass media regarding the disabled is that they lead an unsuccessful and a tragic life. In addition, the way to lead a normal life is to have a superhuman power and capacity. Just at this point, the notion of “the media language” becomes all the more important. Thanks to this language, the images of either a hero or a victim regarding the disabled in the media and/or printed-press are illustrated.

Keywords: Disabled people, media, printed-press, language of media, Turkey

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de, oldukça yakın bir tarihten itibaren önem kazanan özürllülük konusunun medya ile ilişkisine odaklanmaktadır. Bu çalışmada, genelde medya özelde ise; yazılı basın ekseninde, özürllülere yönelik mevcut hassasiyetler -konu başlıklarıyla ve bazı rakamsal değerler bazında- ortaya konulmaktadır. Anılan çalışmanın temel iddiası şudur: Kitle iletişim araçlarındaki baskın görüntü, özürllülerin başarısız ve trajik bir hayat sürdükleri yönündedir. Ayrıca normal bir hayat sürdürmenin yolu ise; insan-üstü bir güç ve yeteneğe sahip olmaktan geçmektedir. Bu noktada, “medya dili” kavramı büyük önem taşımakta ve bu dil aracılığıyla medyada ve/veya yazılı basında, özürllülerle ilgili ya kahraman ya da kurban imgesi resmedilmektedir.

Anahtar kelimeler: Özürllüer, medya, yazılı basın, medya dili, Türkiye

Introduction

Media, in the form of television, radio, print, movies and theatre is a uniquely powerful shaping tool. It shapes the way in which society views and understands the world. Whether one uses media on a micro or macro level, it has the unequalled capacity to examine, communicate, educate and inform about people, places and ideas. Mindful of its ever-expanding nature and role in shaping society's views of itself, we have to consider the way in which media communicates images of *disadvantaged groups; minority groups; marginalized groups* (Lagadien, 1997) and in this instance one such group is the estimated 13% of disabled people in Turkey (DİE, 2002; Özgökçeler, 2012).

Disability has been represented in art for thousands of years, and the study and teaching of those representations of disability in historical context has the potential to raise awareness and understanding of disability as a cultural issue. This increased awareness may help place disability in the continuum of *diversity* issues, rather than being frequently ignored. The *representation of disabled people* in literature and mass media and printed-press has been *varied* and often *negative*. Inappropriate portrayals have engendered attitudes ranging from feelings of pity or revulsion to expectations of superhuman powers of intellect or insight. When disability is represented artistically, it can be based on *stereotypes*, on imagination, on personal experience as a disabled people, or on the experiences of friends, family members, or caregivers with disabilities (Jaeger & Bowman, 2002). We would like to examine the current status of disabled people in general by looking at the following key social, psychological, economic, medical issues and disability. We will also look at *how the media can be instrumental in either perpetuating the situation or in redressing it in Turkey*.

The Portrayal of Disabled People in The Media

Accounts of disability in media are often informed only by medical and psychological perspectives, if they are informed at all (Ware, 2002). News stories related to disability usually focus on medical or technological innovations that will neutralize disabilities (Longmore, 2003). The problems with news media coverage of disability led disability rights activists to avoid courting media coverage when the Americans with Disabilities Act [ADA] was being passed to prevent coverage that was unhelpful or negative (Shapiro, 1994). *News media representations of disability* tend to (Lacheen, 2000):

Focus on the lawsuits and whether people actually have disabilities; emphasize cases where the claim lacks merit or the person has an “undeserving” disability; perpetuate the myth that if it is a common condition, it should not be considered a disability; portray disability rights laws as a problem; view all disability issues in terms of “fairness” rather than “civil rights”

As a whole, news representations tend to be *negative* toward persons with disabilities. By placing most of the emphasis on representing disability as a legal and social problem that makes life more difficult for others or on representing disabled people as being undeserving, the news media coverage of disability mainly serves to make life more difficult for disabled people. These most common representations also reveal a *lack of awareness* about disabled people and the issues they face. Such representations could be more balanced with further research and consultation with national and international disability organizations, local disability organizations, and disabled individuals themselves (Jaeger & Bowman, 2002).

Having identified the media and its power to shape and influence our thinking and as a result our decision making, we would like us now to look at some examples of how these images and words we see, read and hear influence our attitude towards one another. The negative attitudes are irrational, not logic or reason and they are based mainly on supersti-

tions that have existed since time began. Our attitudes are created, reinforced and perpetuated by what we *hear, read* and *see* in the media (Lagadien, 1997).

- ***Visual Media***

As it stands, *visual media*, including TV and film, negates the existence of disabled people, by virtue of its portrayal. Especially, disabled women do not buy products, fall in love or have careers. The sight of a disabled person thus becomes unusual and unusual sights are stared at often leaving disabled people feeling like *outcasts* in society. For example, “*have you ever seen disabled women buy detergents, give a child medicine or engage in any activities of daily living in advertising and commercials?*” We think not!

- ***The Language of Disability in Print Press/Media***

Upon examining the use of language in relation to disabled people in the print and electronic press / media we will discover the effect it has on society and how this impacts on the lives of disabled people. With the Internet and the electronic media, fast communication with the general public through the written word reaches extensive numbers of people. This means that the media is once again in a *powerful position* to shape attitudes and beliefs towards disabled people. With certain words and phrases, we are inclined towards certain action and behaviour towards a particular group of people¹. The media also likes to describe disabled people as extra-ordinary by using phrases such as “*achieved in spite of being paralyzed/deaf/blind*” or “*despite his/her amputated leg*”. In fact, the disabled person being described here only did what had to be done in

¹ For example, if we say that a person who uses a wheelchair is “wheelchair bound” or “confined to a wheelchair”, non-disabled people feel that they cannot socialize [action] with that person as he/she will restrict their own movement. But, the fact of the matter is that a wheelchair is a liberating device not a binding / confining device! If we say that a person who is physically disabled is “physically challenged”, we imply that barriers - because barriers challenge- are good and that they exist to build a disabled person's character. Society will then make no effort to remove barriers [behaviour].

much the same way, as any non-disabled person would have. Again, the media portrays disabled people as deserving of their circumstances by using words such as “victim”, “afflicted” or “inflicted”. These words also *sensationalize* disability and should be avoided. It is this type of word usage that make disabled people have the feelings of guilt and shame I mentioned earlier and feel that they have sinned and deserve the punishment (Allan, 2011: 22).

The Effect of Negative Images and Language

...on society

Being constantly fed a diet of *negative* images and language by the media results in a society that believes that disabled people are eternally sick and belong in hospital or an institution of some kind. This is true by evidence of the negligible numbers of disabled people we see interacting with non-disabled people in places of employment, in our schools, in our sports and social clubs, even in our places of worship. In this we can see that the potential of disabled people to achieve and succeed is not acknowledged by society because we have been socialised into believing that anything less than “normal” is useless. And this might be true, again by evidence, for, if we look around us in our communities and try to identify disabled people who have realised their potential, we will find that they are few and far between (Lagadien, 1997).

...on disabled people

The reason that disabled people are not integrated into the activities of non-disabled people is because, like non-disabled people, we also are fed a constant diet of negative images and language by the media. Behavioural scientists will tell us that if you tell a person long enough that

they are a certain way, or should behave in a particular manner, they will be just that².

How is Disability Portrayed in the Printed-Press? The Results of a Study

Inclusion London commissioned the *Glasgow Media Group* and the *Strathclyde Centre for Disability Research* to carry out a study to analyze changes in the way the media are reporting disability and how it has impacted on public attitudes towards disabled people. In carrying out the study they compared and contrasted media coverage of disability in five papers in 2010-11 with a similar period in 2004-5 and ran a series of focus groups. The study had three main aims (*Inclusion London*, 2011: 6): *To examine how the media are covering disability and to document changes in this coverage; to examine how this is impacting on public attitudes to disabled people; to consider the impact that any trends identified in the research may have on the lives of disabled people: for example, in affecting attitudes to disabled people or support for or opposition to cuts in benefits accessed by disabled people.*

And the study found (*Inclusion London*, 2011: 4-5):

✓ There has been a significant increase in the reporting of disability in the print media with 713 disability related articles in 2004-5 compared to 1015 in a comparable period in 2010-11. This increase has been accompanied by a shift in the way that disability is being reported and there is now increased politicisation of media coverage of disability in 2010-11 compared to 2004-5;

✓ There has been a reduction in the proportion of articles which describe disabled people in sympathetic and deserving terms, and stories

² In a nutshell, the labelling of disabled people through negative media makes them indulge in self-pity, act sickly and poverty-stricken and wait on mercy gifts of charity from some well-meaning Samaritan. This can be no good for the mental, physical or spiritual well-being of any person.

that document the 'real life' experiences of living as a disabled person have also decreased. Some impairment groups are particularly less likely to receive sympathetic treatment: people with mental health conditions and other 'hidden' impairments were more likely to be presented as 'undeserving'.

✓ Articles focusing on disability benefit and fraud increased from 2.8% in 2005/5 to 6.1% in 2010/11. When the focus groups were asked to describe a typical story in the newspapers on disability benefit fraud was the most popular theme mentioned.

✓ These articles are impacting on people's views and perceptions of disability related benefits. The focus groups all claimed that levels of fraud were much higher than they are in reality, with some suggesting that up to 70% of claimants were fraudulent. Participants justified these claims by reference to articles they had read in newspapers.

✓ This strength of fraud as a tabloid theme conflicts with the reality of levels of incapacity benefit fraud and focuses public perceptions of responsibility for Incapacity Benefit levels on claimants rather than problems in lack of labour market demand, economic policies or discrimination.

✓ There has been an increase in the number of articles documenting the claimed 'burden' that disabled people are alleged to place on the economy—with some articles even blaming the recession itself on incapacity benefit claimants;

✓ Articles that explore the political and socioeconomic context of disability are rare as are articles that explore the impact that the proposed cuts will have on disabled people. There was a decrease in references to discrimination against disabled people or other contextualising issues;

✓ There has been a significantly increased use of pejorative language to describe disabled people, including suggestions that life on incapacity benefit had become a 'Lifestyle Choice'. The use of terms such as 'scrounger', 'cheat' and 'skiver' was found in 18% of tabloid articles in

2010/11 compared to 12% in 2004/5. There were 54 occurrences of these words in 2004/5 compared to 142 in 2010/11. These changes reinforced the idea of disabled claimants as ‘undeserving’.

✓ Disabled people are feeling threatened by the changes in the way disability is being reported and by the proposed changes to their benefits and their benefit entitlements. These two are combining and reinforcing each other.

The study presented as a summary above is one of the important studies in which how the disabled people are portrayed in the media and updated knowledge/data are presented. The present study is likely to be a new horizon or a model for the studies done in this field (including those to be done in Turkey).

The way Disability is Portrayed in the Media: an Analysis in the Context of Turkey

The perception of the disabled people as “different” and “abnormal” has impacted the way they are portrayed in the mass media and led to the emergence of certain stereotypes. These stereotypes are undoubtedly the result of various myths that the society has developed for the disabled people over the years. However, the fact that these stereotypes are highlighted and emphasized directly or indirectly plays an intensifying role in negative behavior. The dominant image in the mass media is the image that disabled people lead an unsuccessful and a “tragic” life, and that the only way to maintain a “normal” life is to have a superhuman power and capacity. Based on these convictions, two basic ways of images emerge: “Victim” or “hero”. The image of victim portrays those people who are *tragic, needy and miserable*; the image of hero portrays those people who are *cheerful, successful and charitable*. It is possible to classify these frequently mentioned stereotypes about the disabled people in the mass media as in the following (Barnes, 1992: 22-23): *The*

disabled as poor and miserable people; The disabled as an object of violence; The disabled as ominous and sinful people; The disabled as a subject booster or a decoration object; The disabled as people with super abilities; The disabled as an object of mockery; The disabled as people who are self-pitying and one own worst enemy; The disabled as a burden for themselves; The disabled who are sexually abnormal; The disabled who are incompetent in contributing to the societal life; and the disabled as normal people.

The media is a very powerful tool that reinforces *stereotypes* and *prejudices*, or that educates the society to understand the disabled people and promote positive behavior. When the disabled people are portrayed positively on TV, on radio, in newspapers and journals, there occurs an important opportunity to convert negative attitudes into positive ones. The way disability is handled in the media is of a great importance. It is because, as it is commonly asserted, the media has a great power. Due to the ever growing mass media tools, it has become a lot quicker and easier to enlighten the public, forge public opinion and inform the public of social activities.

To ensure the coordination of disabled people, to provide them with various assistance within the available limits, to create employment for them, to provide assistance with their health treatments and to help them out with their economic, social, psychological, cultural, health and legal problems, to guide them into rehabilitation should be considered amongst the duties of firstly the state and then of the relevant institutions and the media. In order to solve the existing problems of disabled people, to get the public to become more sensitive about the disabled people in terms of meeting their basic needs and leading their lives more normally, to get the entrepreneurs to establish and open new facilities to meet the needs of disabled people, the mass media can also be utilized again.

The problems experienced by the disabled people in this day and age are generally brought forward due to the sad events that happen to them. However, in order for policies aimed at solving the problems of

disabled people to be generated, it is of great importance that the problems of disabled people are handled without any emotional blackmail. Disabled people may be in a difficult position, but this does not require them to be portrayed as failures. It will be more convenient to be inclined towards those measures that will improve their standards of living rather than emphasizing their disability. It is more important than anything else to make the public, publishers and every sector of society aware of these issues. The mass media tools play a crucial role in achieving this.

Some Media-Oriented Legal Regulations

In addition to the legal regulations in Turkey, there exist some protective and preventive legal regulations in the legislation from the mass media tools to TV and radio. In this connection, the article 4 titled "Broadcasting Principles" of the numbered 3984 Law regarding the Foundation and Broadcasting of Radio and Television starts with the clause asserting that "broadcasting of radio, television and data is to be carried out within the framework of a public service concept in accordance with the rule of law, general principles of the constitution, fundamental rights and freedoms, national security and general ethical rules", and it is clearly stated in this clause that radio and TV broadcasting should be based on "*the concept of public service*".

In the section (d) of the same article, it is adjudicated that in the broadcasts of radio, TV and data, "no person is to be condemned and humiliated because of their language, race, color, gender, political ideas, philosophical conviction, religion, religious sect"; in the section (s) that all the elements of the program services are *respectful to human dignity and fundamental human rights*; in the section (u) that no violence, injustice or discrimination is encouraged against woman, *the helpless* and young children.

There are some parallel provisions with the relevant Law in the article 5 of the Regulations regarding the Basis and Procedures of TV and Radio Broadcasting titled "Broadcasting Principles". In this connection, it is stated in the close 8 of the section (r) that "the technique of subtitles can be used in delivering the verbal information and dialogues in the programs aimed at the hearing impaired people; in the section (u), that no discrimination, physical or psychological violence is encouraged against woman, the helpless and young children. (...) It is adjudicated that *sensitivities regarding the physical and mental disabilities of people should be taken into account in broadcastings and special care should be given to the fact that new regulations (sign language, subtitling) be passed in order for the disabled people to watch the programs easily*. These provisions aim at getting the authorities to pay attention to the sensitivities of the disabled people and to help them watch television without difficulty.

Coverage Of Disabled People In The Printed-Press In Turkey

There is unfortunately no updated information about the coverage of disabled people in the Printed-Press in Turkey. It is because the notion of disability in scientific sense is a newly developing concept and an academic field. Nonetheless, in addition to being a new field, it is possible to say that this new field has started to be taken more seriously in its relation to sociology, history, religion, psychology, social services, media and other similar fields. In this sense, the report regarding "*the Coverage of Disabled People in the Printed-Press*" commissioned by the General Directorate of Disabled and Aged Services and the Department of Statistics is very important.

The primary objective of this report is to reveal the main topic titles and statistical values of the sensitivities aimed at disabled people in the Printed-Press in Turkey. The report in question was prepared based on the data emerged in the research carried out in the years between 2003, 2004 and 2005 and the first six months of the 2006. The subject titles were

determined while scanning the news in general and the high number of news categorized as “other” is *significant enough to be easily noticed*. In this connection, the fact that most of the news about disabled people are of magazine-oriented/individual and that they are newsworthy because they are about disabled people show that public at large view the disabled people differently from the rest of the society (<http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/>, 11.04.2012).

The results of the study reveal that distribution of the number of news about the disabled people by years in the Printed-Press has the tendency of linear increase. In this sense, the subject title of “social activities, culture and art” has turned out to be *the subject title with highest coverage in the Printed-Press*. While this is followed by the subject title “the negativities the disabled people are exposed”, the news with least coverage in the Printed-Press has turned out to be the subjects of “discrimination and exploitation”. The following table contains detailed information about these issues: (<http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/>, 11.04. 2012).

Table 1: The Number of News about the Disabled People in the Printed-Press between 2003–2006

SEUBJECT OF THE NEWS	2003 FIRST 6 MONTHS	2003 LAST 6 MONTHS	2004 FIRST 6 MONTHS	2004 LAST 6 MONTHS	2005 FIRST 6 MONTHS	2005 LAST 6 MONTHS	2006 FIRST 6 MONTHS	TOTAL
<i>Discrimination</i>	0	2	0	8	0	16	2	28
<i>Successful Disabled</i>	4	41	66	155	55	86	60	467
<i>Services run by the Municipalities</i>	1	12	20	60	72	124	52	341
<i>Advances in Science and Technology</i>	0	18	30	31	29	28	35	171
<i>Works run by the State</i>	3	48	26	98	79	195	62	511
<i>Education</i>	1	20	30	82	81	148	114	476
<i>Employment</i>	4	16	9	29	56	109	55	278
<i>Exploitation</i>	0	9	3	11	2	17	2	44
<i>Columnists and Comments</i>	0	27	50	63	92	143	99	474
<i>News about the Disabled</i>	2	14	71	104	37	63	31	322

<i>People's Families</i>								
<i>The Disabled Day and Special Weeks</i>	0	64	27	16	36	83	19	245
<i>Negativities experienced by the Disabled</i>	7	51	44	125	133	286	120	766
<i>Social Activities-Culture-Art</i>	8	62	61	430	235	346	180	1.322
<i>News about Sports Activities</i>	6	28	61	173	82	185	216	751
<i>Advances in Medical Field, Health</i>	1	66	160	54	53	108	171	613
<i>Projects and Services planned to be Implemented</i>	1	6	15	46	59	43	20	190
<i>Legal Regulations</i>	0	17	17	35	63	83	34	249
<i>Other</i>	2	18	49	32	88	103	43	335
TOTAL	40	519	739	1.552	1.252	2.166	1.315	7.583

Based on this, while the number of news about disability in 3,5 years since 2003 is 7583, majority of them (2166 news) seem to have been covered in the last 6 months of the year 2006. In the first 6 months of 2003, on the other hand, there seems to be very few number of news (40 news) about disability in the Printed-Press. However, starting with the last 6 months of 2003, there seems to be *an increase* in the number of news about disabled people in the Printed-Press. Another noticeable detail of Table 1 is that the last 6-month periods of years seem to be on the increase.

According to Table 1, there are only 28 news of *discrimination* in 3,5 years. Another subject title of rare news in the media after discrimination is *exploitation* and there are only 44 such news about it. The majority of the news (1322) covered in the Printed-Press in 3,5 years are all about *social activities* for the disabled people. What follows them (766) is the subject title of *the negativities experienced by the disabled people*.

As it was stated above, this Report is not up-to-date since it does not reveal the data of the last five years. Additionally, there is no sufficient information as to which scientific methodology was used to prepare it and which organs in the Printed-Press was used to obtain the statistical

data in question. At this point, there is a need and an urgency to determine the successful implementations of such reports and studies (such as the UK) about the disabled people and similar implementations should be carried out here as well.

Conclusion and Recommendations

This study has tried to reveal and discuss the general negative attitudes, perceptions, success, social activity groups and similar situations regarding the disabled individuals in the media in general and in the printed-press in specific. In the context of Turkey, even though legal regulations are still in the process of being made, the fact that the worthwhile efforts to make and pass the relevant law has recently started, but unfortunately failed to continue seems to be one of the factors that make it difficult to carry out a thorough analysis.

Moreover, there is a unique case in Turkey in comparison to the other countries in the world. This uniqueness is that it is only the parents of the disabled people that specifically deal with the issue of disability; therefore, the target group is no longer the family of the disabled person and education institutions. However, as it is the case in other countries, the issue concerns the whole society and even whole sections of the society. It is possible to say that it is already high time that an overall effort is needed including individuals as well as institutions.

At this point, in the process of the society constituting a serious and constructive attitude towards the disabled people, there is a mission and a duty on the part of the media organs. In order to generate a more sensitive and informed society about the disability, it is vital that the visual, printed and audio media organs take this issue more seriously. Today, the number of visual, audio and printed news coverage in the media about the disability is still quite limited. However, there is an urgent need for systematical news that will draw the attention of the whole society and delivery regular messages about disability. It is because as it

was emphasized earlier, the issue of disability is the concern of society as a whole individuals and institutions inclusive.

In conclusion, disability is not the problem of individuals but the society as a whole. In this sense, with the media institutions leading the way, it will be beneficial to initiate society-wide efforts, with help and contribution of NGOs, universities, charity organizations, to get all sections of the society to perceive this issue from that perspective. There is no doubt that the new regulations to be made in the legislation will contribute positively to portrayal of disability. In addition, we have some suggestions to make as well about this issue:

1. The very first duty of the media about disabled people is to maintain a careful, sensitive and efficient broadcasting and publishing policy; and the second one is to deliver powerful, systematic and sensitive messages to the public about disability early detection and prevention.
2. It should be amongst the duties and responsibilities of the media, thanks to the mass media tools, to call for help and contribution of the society as a whole, to publish periodical and non-periodicals such as books, bulletins, encyclopedias, journals, brochures and articles aimed at disabled people, to establish research centers, institute, libraries and sports facilities in all branches, to build new roads, parks, public toilets, public telephones, transport vehicles, plans and projects, and new traffic arrangements for the disabled people.
3. Special attention should be paid to the use of language and terminology about the way the disabled people are portrayed in the mass media organs; special care should be taken to keep away from using language that would hurt and worry the already vulnerable people.
4. The success achieved in different braches by the disabled individuals should be highlighted by means of the media without any

exaggeration and by emphasizing the fact that other individuals can also achieve this kind of success.

5. The relationship between disability and the media in Turkey should be re-examined in the light of scientific methods and the successful international studies should be introduced to Turkey.
6. Disabled people should be empowered to monitor the media and devise policies for the regulation thereof. These policies must clearly spell out necessary corrective mechanisms and measures and how it should be implemented.
7. Disabled people should be actively encouraged to study journalism.

References

- ALLAN, V. (2011). 'War against the disabled' in *Glasgow Herald*, 15th May, p: 22.
- BARNES, C. (1992). *An Exploration of the Principles for Media Representations of Disabled People*, Halifax: Ryburn Publ.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE). (2002). *Türkiye Özürlüler Araştırması 2002*, Ankara.
- Inclusion London. (2011). "Bad News for Disable People", Glasgow Media Group and the Strathclyde Centre for Disability Research.
- JAEGER, P.T. & Bowman, C.A. (2002). *Disability matters: Legal and pedagogical issues of the disability in education*, Westport, CT: Praeger.
- LACHEEN, C. (2000). Achy breaky pelvis, lumber lung and juggler's despair: The portrayal of the Americans with Disabilities Act on television and radio, *Berkeley Journal of Employment and Labor Law*, (21), pp: 223-245.
- LAGADIEN, F. (1997). "Disabled Women and the Media", The Independent Living Institute (ILI), Farsta, Sweden.
- LONGMORE, P. K. (2003). *Why I burned my book and other essays on disability*, Philadelphia: Temple University Press.
- ÖZGÖKÇELER, S. (2012). "Özürlülere Yönelik Sosyal Politikalar", *Sosyal Politika*, (Ed. Aysen Tokol & Yusuf Alper). Bursa: Dora Yay., ss: 264-275.
- Özürlü ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2007). "Özürlülerin Yazılı Basında Yer Almasına İlişkin Araştırma ve Analiz Raporu",

[http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/308/Basinda+Ozurluluk+ 2003+2006](http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/308/Basinda+Ozurluluk+2003+2006)
, 11.04.2012.

Özürü ve Yaşı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (n.d.). "Medyada Özürlülüğün Olumlu Sunumu", <http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/337/medya>, 11.04.2012.

SHAPIRO, J. P. (1994). Disability policy and the media: A stealth civil rights movement bypasses the press and defies conventional wisdom, *Policy Studies Journal*, 22, pp: 123-133.

WARE, L. P. (2002). A moral conversation on disability: Risking the personal in educational contexts. *Hypatia*, 17(3), pp: 143-172.

Kulu Örneğinde Erken Yaşta Yurtdışından Evlenme Olayının Algılanışı Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma¹

*

An Applied Study on Perception of Marriage from Abroad at Early Ages in Kulu Example

Mahmut Hakkı Akın - Mehmet Ali Aydemir

Özet

Bu çalışmada Konya'nın Kulu ilçesinde sıklıkla karşılaşılan erken yaşta evlenme olayını inceleyen bir araştırmanın bulguları analiz edilmiştir. Çalışmada, gençler ve yetişkinler olmak üzere yapılan iki farklı anket uygulamasından elde edilen veriler analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Yurt dışına evlilik yoluyla gitme konusundaki algıları tespit etmeyi amaçlayan bu araştırma 254 lise öğrencisi ve 239 yetişkin ile yüz yüze anket tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de erken yaşta evlilik meselesi henüz sosyologların dikkatini yeteri kadar çekmiş görünmemektedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olması, bu meselenin akademik ilginin dikkatinden kaçtığına da bir göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Erken Yaşta Evlilik, Çocuk Gelin, Kulu, Aile.

Abstract

Literatüre "erken yaşta evlilik" ya da "çocuk yaşta evlilik" olarak yerleşen toplumsal vakıa Türkiye'nin düünden bugüne yaşadığı önemli sorunlardan birisidir. Birleşmiş Milletler nüfus biriminin tanımına göre; "çocuk yaşta evlilik, ya da diğer bir ifadeyle erken evlilik, en az biri on sekiz yaşından küçük olan iki kişinin, yasal ya da resmi olmayan bir şekilde, evlilik bağıyla birleşmesi anlamına gelir" (Bayraktar, 2012). Reşit kabul edilmeyen kişilerin evlenmeleri beraberinde bir takım sosyal ve psikolojik sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunları tespiti yönelik çalışmalar gün geçtikçe kamuoyunda daha sık gündeme gelmektedir. Erken yaşta evliliklerin 2009 yılında TBMM araştırma komisyonunda gündeme alınması, Birleşmiş Milletler Nüfus Biriminin konuya ilişkin hazırladığı rapor ve USAK tarafından 2011 yılında yayınlanan 'Çocuk Gelinler' araştırması konuya ilişkin yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Bütün bu çalışmalar ve raporların mutabık olduğu nokta, erken yaşta evlenmenin kişi ve toplum sağlığını olumsuz etkileyen sonuçları olduğudur.

Keywords: Disabled people, media, printed-press, language of media, Turkey

¹ Bu makalede, DOSTELİ Derneği ile Norveç Krallığı Ankara Büyük Elçiliği tarafından yürütülen "Erken Yaşta ve Zorlama ile Gerçekleşen Evliliklerin Birey ve Aile Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması" başlıklı proje kapsamında uygulanan anket verilerinden yararlanılmıştır.

Giriş

Literatüre “erken yaşta evlilik” ya da “çocuk yaşta evlilik” olarak yerleşen toplumsal vakıa Türkiye’nin dünden bugüne yaşadığı önemli sorunlardan birisidir. Birleşmiş Milletler nüfus biriminin tanımına göre; “çocuk yaşta evlilik, ya da diğer bir ifadeyle erken evlilik, en az biri on sekiz yaşından küçük olan iki kişinin, yasal ya da resmi olmayan bir şekilde, evlilik bağıyla birleşmesi anlamına gelir” (Bayraktar, 2012). Reşit kabul edilmeyen kişilerin evlenmeleri beraberinde bir takım sosyal ve psikolojik sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunları tespate yönelik çalışmalar gün geçtikçe kamuoyunda daha sık gündeme gelmektedir. Erken yaşta evliliklerin 2009 yılında TBMM araştırma komisyonunda gündeme alınması, Birleşmiş Milletler Nüfus Biriminin konuya ilişkin hazırladığı rapor ve USAK tarafından 2011 yılında yayınlanan ‘Çocuk Gelinler’ araştırması konuya ilişkin yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Bütün bu çalışmalar ve raporların mutabık olduğu nokta, erken yaşta evlenmenin kişi ve toplum sağlığını olumsuz etkileyen sonuçları olduğudur.

Bu tür evliliklerle geleneksel yaşam tarzının yoğun olarak sürdürüldüğü bölgelerde halen sıklıkla karşılaşılmaktadır. Türkiye Nüfus istatistiklerine yansıyan evlilik oranlarına göre ülkemizde 18 yaşından küçük evlenen kadınların oranı %28,2’dir (Bayraktar, 2012). Sadece bu oran bile ülkemizde yaşanan erken yaşta evliliklerle ilgili önemli bir göstergedir. Zira böylesi bir evliliğin olağanlaşan bir tercih olduğunu göstermektedir. Söz konusu evliliklerin diğer bir ayağını ise erken yaşta yurt dışına giderek yapılan evlilikler oluşturmaktadır. Buna göre, aileler çeşitli sebeplerle çocuklarının yurt dışındaki aile yakınlarının ya da akrabalarının çocuklarıyla evlenmelerini sağlamaktadırlar. Bu durum zaten önemli bir mesele olan erken yaşta evliliğin bir de yurt dışına taşınan bir boyutta probleme dönüşmesine sebep olmaktadır. Türkiye özelinde yapılan araştırmalar ve raporlar hâlihazırda meselenin boyutlarını ortaya koyarken, ülke dışına yapılan evliliklerle ilgili yapılmış çalışmalar ise oldukça yetersizdir. Bu araştırma makalesi, yurt dışına erken yaşta evliliğin sıklıkla yaşandığı ve Konya’nın yurt dışına en çok göç veren ilçelerinin başında gelen Kulu

ilçesinde yaşayan genç ve yetişkinlerin konuyla ilgili algılarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Buna göre gençler ve yetişkinler olarak iki boyutlu olarak gerçekleştirilen anket uygulamasının verileri tartışılmıştır.

1. Yurtdışına Erken Yaşta Evlilik Yoluyla Gitme Meselesi

Evlilik bağıyla oluşan ve üyeleri arasında kurulan etkileşimler ile sürdürülen aile, tarih boyunca toplumların temel kurumları arasında yer almıştır. Üye sayısına, kırdan ya da kentte kurulmasına bağlı farklılıkları bulunsa da ailenin genel olarak cinselliği denetim altına alma, yeni doğan bebeklerin ve topluma henüz üye olarak kabul edilmeyen çocukların sosyalleşmelerini sağlama ve aileyi oluşturan üyelere psikolojik destek sağlama gibi işlevler, ailenin temel işlevleri olarak kabul edile gelmiştir (Aydın, 2011; Canatan, 2011, Çağan, 2011). Bu işlevlerin toplumun normatif düzenine göre sürdürülmesi ise ailenin bir alt kurumu olarak kabul edilen evlilik kurumuna bağlıdır.

Evlilik, sadece iki farklı cinsiyetten insanın bir arada yaşamasına sebep olmamaktadır. Aynı zamanda evlilik, evlenenlerin aileleri arasında kurulan bir bağa da karşılık gelmektedir. Bu yüzden evlilik, dahilinde yaşanan kültürden etkilendiği gibi onu yeniden üreten de bir kurumdur (Yıldırım, 2011; Akın ve Aydemir, 2007). Bir toplumda genel kültür değişiminin izlerini evlilik ve aile kurumlarında izlemek mümkündür. Çünkü aile toplumun temel kurumlarından birisi olarak dahilinde var olduğu toplumu yansıtmakta ve üretmektedir.

Sadece anne, baba ve çocuktan oluşan üç kişilik bir birim dahi olsa aile, gruptan çok daha ötede anlama sahiptir. Ne kadar az insandan oluşursa oluşsun her durumda aile, rollerine göre sosyal etkileşimler kuran bireylerden oluşmaktadır. Aile, sosyalleşme üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda insanların sosyal etkileşim ile ilk karşılaştıkları sosyal birimdir (Tezcan, 1991; Akın, 2011). Pek çok insan için sosyal rollerin ilk tecrübe alanını da aile oluşturmaktadır. Çocuklar, özellikle cinsiyetlerine göre rollerini ilk defa ailede tecrübe etmekte ve bu konuda büyükleri ile kurdukları etkileşimler yoluyla rollerini

içselleştirmektedirler. Küçük yaşlardan itibaren ebeveynleri çocuklardan cinsiyet rollerine göre tutumlara sahip olmalarını ve davranışlar gerçekleştirmelerini beklemektedirler. Süre giden etkileşim, çocuklarda cinsiyet rollerinin gelişmesini sağlamakta ve bu bağlamda onları sosyal hayata hazırlamaktadır (Kağıtçıbaşı ve Kansu, 1991). Bu süreçte çocukların ve gençlerin hayatı algılamaları ve hayata dair bakış açıları da gelişmektedir. Genel olarak aile, üyelerine hayata bakış ve hayatı yaşayış perspektifleri kazandırmaktadır.

Elbette çocukların yetişmesinde tek aracı kurum aile değildir. Zamanla okul, kitle iletişim araçları, arkadaşlar gibi araçlar da bireyin sosyal çevresine dahil olmakta ve onu etkilemektedir. Bazen bu araçlar, birey hayatında aileden bile fazla etkide bulunabilir. Yine de aile, diğer sosyalleşme araçlarına göre bireyin benliğinin şekillendiği ilk dönemde etkili olmaktadır. Ayrıca ailenin etki durumu ne olursa olsun pek çok insan, evlenerek aile kurmakta ve aile kurumunun işleyişine katkıda bulunmaktadır.

Farklı kültürlerde cinsiyet rollerine bağlı olarak erkek ve kız çocuklarına bakış da farklılaşmaktadır. Tarıma ve hayvancılığa dayanan geleneksel toplumlarda erkek çocukları, kız çocuklarına göre özellikle emek gücü ve soyun devamını sağlama potansiyeli dolayısıyla daha çok tercih edilmekteydi. Ayrıca pek çok toplumda erkek çocuğunun bir ihtiyaç olarak algılanmasının yanında statü sağlama özelliği de bulunmaktaydı. Dolayısıyla çocuğun değeri ailenin toplumsal işleyişine olan katkısı ile belirlenmekteydi (Topçuoğlu vd. 2010) . Günümüz toplumlarının çoğunun ataerkil aile geleneklerinden geldiği göz önünde bulundurulduğunda geleneksel dönemlerdeki kadar olmasa bile bu algının izlerini modernleşen toplumlarda bile bulmak mümkündür. Ancak toplumların değişmesi, kız çocuklarına dair algıyı da ciddi bir şekilde değiştirmiştir.

Türkiye'de kentleşmenin bir sonucu olarak kamusal hayatta kadınlar daha fazla yer almaya başlamışlar ve kız çocuğu ve kadının cinsiyet rolü bağlamında önemli bir algı değişimine sebep olmuşlardır. Buna rağmen,

arada kalan nesillerin algılama ve tutumlarındaki gelgitlerin sonucu olarak kız çocuklarının okutulmaması, rızaları alınmadan erken yaşta evlendirilmeleri gibi olaylarla da karşılaşmıştır. Özellikle yurt dışına göç veren bölgelerde kız çocuklarının erken yaşta yurt dışına evlendirilerek gönderilmesi olayı sık rastlanan bir durum olarak dikkat çekmiştir. Yurt dışına kız çocuklarının erken yaşta evlilik yoluyla gönderilmesinde öne çıkan sebepler şunlardır:

1. Türkiye'de yaşayan ailenin ekonomik kaygılarla kız çocuklarını yurt dışına göndermek istemesi,
2. Kız çocuklarının evlenmelerinin okumalarına ve sosyal hayatta yer edinmelerine göre öncelenmesi,
3. Evlilik yoluyla gelin alma olayının yurt dışındaki aileler tarafından Türkiye'deki akrabalarıyla ilişkilerini sürdürmenin bir yolu olarak görülmesi,
4. Yurt dışındaki hayatın Türkiye'den olumlu imkanlara sahip bir alternatif olarak görülmesi,
5. Yurt dışında yaşayanların Türkiye'den gelin alarak yeni nesillerin kültürel aidiyet açısından yabancılaşmalarının önüne geçmek istemeleri.

Bu sebeplere daha özel sebepler de eşlik edebilir. Ancak böyle bir evliliğin beraberinde pek çok sosyal ve psikolojik meseleleri getirdiği tecrübelerle yaşanmıştır. Özellikle küçük yaşta evlenerek yurt dışına gidenlerin boşanarak geri dönmeleri, sağlıklı bir evlilik yürütememeleri sıkça karşılaşılan durumlar olarak dikkat çekmiştir. Bu meselelerin ortaya çıkmasında ise şu sebepler öne çıkmaktadır:

1. Yurt dışında yetişen yeni nesillerin Türkiye'deki kültürlerinden koparak yaşadıkları toplumun kültürüne daha çok aidiyet duymaları,
2. Evlenerek yurt dışına giden kız çocuğunun yurt dışındaki kültürel şartlara uyum sağlayamaması,
3. Gerek Türkiye'deki gerekse yurt dışındaki aile büyüklerinin evlenen kız çocuğu hakkında taşıdıkları geleneksel yargılar

- dolayısıyla kız çocuklarının arada kalması ve yalnızlığa itilmesi,
4. Evlenen erkek ve kızlar arasında kültür ve aidiyet farklarından kaynaklanan iletişim kopukluğu,

Burada sayılan genel sebeplerin yanında özel sebepler de düşünüldüğünde ortaya çıkan manzaranın hem evlenenler hem de aileler açısından ciddi sıkıntılar içerdiği hemen tespit edilebilir. Bütün bu yaşananlar, sadece olayı tecrübe eden aileleri etkilemekle kalmamakta Türkiye'de ve yurt dışında yaşayan insanları da etkilemekte ve önemli bir sosyal mesele haline gelmektedir.

2. Metodoloji

Araştırma Konya'nın Kulu ilçesinde gerçekleştirilmiştir. Kulu, özellikle Norveç ve İsveç gibi Kuzey Avrupa ülkelerine yoğun olarak göç vermiş bir ilçedir. Kulu, kız çocuklarının erken yaşta evlendirilerek yurt dışına gönderilmesi olayının sıkça yaşandığı, yukarıda değinilen olumsuz sonuçlardan haberdar bir topluluğa sahip bir şehirdir. Yurt dışına erken yaşta evlenerek gitme olayının farkında olmaları dolayısıyla anket lise üçüncü sınıfta okuyan öğrenciler, öğrencilerin ebeveynleri ve diğer yetişkinler üzerinde uygulanmıştır. Lise öğrencilerine uygulanan anketin soruları ile yetişkinlere uygulanan anket soruları farklı hazırlanmıştır. Anket soruları, olaya dair farkındalığı ve algı durumunu tespit etme amacıyla hazırlanmıştır. Saha bulguları, ortalama ve standart sapma değerlerinin tespiti, frekans analizi, çapraz tablolar ve ki-kare testleri ile yorumlanmaya çalışılmıştır.

3. Saha Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Yetişkinlere uygulanan ankete 68'i kadın, 171'i erkek olmak üzere 239 kişi; lise öğrencilerine uygulanan ankete ise 142'si kız, 112'si erkek olmak üzere 254 öğrenci katılmıştır. Lise öğrencilerinin yaş ortalaması 17,38 (standart sapma: 0,676), yetişkinlerin yaş ortalaması ise 45,06'dır (standart sapma: 6,168). Her iki gruba da kızlar ve erkekler için ideal

evlilik yaşı sorulmuştur. Hem yetişkinlerin hem de öğrencilerin ideal evlilik yaşı için söyledikleri rakamların ortalamaları birbirine çok yakındır. Yetişkinlere göre kızlar için ideal evlilik yaşı 22 (Ortalama: 22,05; standart sapma: 2,531); erkekler için 24'tür (Ortalama: 24,26; standart sapma: 2,839). Öğrencilere göre de kızlar için ideal evlilik yaşı 22 (Ortalama: 22,25; standart sapma: 2,571); erkekler için 24'tür (Ortalama: 24,41; standart sapma: 3,000).

Tablo 1. Yurt dışında yetişmiş birisiyle evlenmek ister misiniz?

	Sayı	Yüzde
Evet	41	16,8
Hayır	112	45,9
Fikrim yok	91	37,3
Toplam	244	100,0

Öğrencilerin % 45,9'u yurt dışında yetişmiş birisiyle evlenmek istemediğini söylerken, % 16,8'i evlenmek istediğini söylemiştir. Fikrim yok diyenlerin oranı da yüksektir (%37,3). Ancak cinsiyet açısından değerlendirildiğinde kı öğrencilerle erkek öğrenciler arasında açık bir fark gözükmemektedir. Yurt dışında yetişmiş birisiyle evlenme konusunda kız öğrenciler net bir şekilde erkeklere göre isteksizdir.

Tablo 2. Cinsiyet ile yurt dışında yetişmiş birisiyle evlenme isteği arasındaki ilişki

Yurt dışında yetişmiş birisiyle evlenmek ister misiniz?	Evet		Hayır		Fikrim Yok		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Erkek	28	25,9	41	38,0	39	36,1	108	100
Kız	13	9,6	71	52,2	52	38,2	136	100
Toplam	41	16,8	112	45,9	91	37,3	244	100

Ki-kare=12,330 sd=2 p=,002

Tablo 3. Evlilik Hakkında Tutum İfadeleri

	Katılıyorum		Fikrim Yok		Katılmıyorum	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
“Evlendikten sonra Türkiye'de yaşamak isterim”	142	56,3	66	26,2	44	17,5
“Aile büyükleri evlenme konusunda kız çocuklarını önemsememektedir”	43	17,2	35	13,9	173	68,9
“Evlilikte rızamın alınmasını isterim”	227	89,7	4	1,6	22	8,7
“Yurt dışına evlenerek gitmek isterim”	46	18,3	62	24,7	143	57,0
“Aile büyüklerimin evlenmem konusunda verecekleri karara uyarım”	85	33,6	73	28,9	95	37,5
“Erken yaşta evlenmek istemiyorum”	179	70,7	27	10,7	47	18,6
“Yurt dışında evlenirsem mutsuz olacağımı düşünüyorum”	66	26,1	104	41,1	83	32,8
“Hayatta kendi kararlarımı kendim vermek isterim”	218	85,8	17	6,7	19	7,5

Şu anda Kulu'da lisede okuyan öğrencilerin % 56,3'ü gelecekte Türkiye'de yaşamak istediklerini söylemişlerdir. Türkiye'de yaşamak istemeyenlerin oranı ise % 17,5'tir. İki oran kıyaslandığında öğrencilerin çok büyük bir çoğunluğunun Türkiye'de yaşamak istediği dikkat çekmektedir. Ayrıca gelecekte Türkiye'de yaşamayı kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha çok arzu ettikleri de tespit edilmiştir. Kızların % 59,6'sı bu ifadeye katılırken erkeklerin oranı % 52,3'tür.

“Aile büyükleri evlenme konusunda kız çocuklarını önemsememektedirler” yargısına ankete katılan öğrencilerin büyük bir bölümü olumsuz görüş bildirmişlerdir. Öğrencilerin % 68,9'u ailelerin evlenme konusunda kız çocuklarını önemsedikleri yönünde ifade belirtmişlerdir. Bu konuda en azından algı açısından kız çocuklarının geçmişe göre daha çok önemsendiği tespit edilmiştir.

Öğrencilerin % 89,7'si evlilikte rızalarının alınmasını istemektedirler. Bu oran çok yüksek bir orandır ve gençlerin kendi hayatları ve kaderleri üzerinde aktif katılma taleplerini yansıtmaktadır.

Öğrencilerin % 57'si evlenerek yurt dışına gitmeyi istememektedirler. İsteyenlerin oranı ise % 18,3'tür. Yurt dışında bir gelecek, öğrencilerin büyük çoğunluğu açısından cazip gelmemektedir. Öğrencilerin önemli bir bölümü, evlenerek yurt dışına gitme ve orada yaşama konusunda olumsuz bir görüşe sahiptir. Kız öğrenciler, erkek öğrencilere göre bu

konuda daha fazla olumsuz görüşe sahiptirler.

Tablo 4. Cinsiyet ile “yurt dışına evlenerek gitmek isterim” yargısı arasındaki ilişki

“Yurt dışına evlenerek gitmek isterim”	Katılmıyorum		Fikrim yok		Katılıyorum		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Erkek	54	49,1	30	27,3	26	23,6	110	100
Kız	89	63,1	32	22,7	20	14,2	141	100
Toplam	143	57,0	62	24,7	46	18,3	251	100

Ki-kare=5,671 sd=2 p=,050

Öğrenciler, ailelerinin evlenmeleriyle ilgili kararlara uyma konusunda olumlu ve olumsuz görüş bildirenlerin oranları birbirine yakındır. Aile büyüklerinin verecekleri karara uyma fikrine katılmayanların oranı % 37,5 iken katılanların oranları % 33,6'dır. Buradan çıkan sonuç, öğrencilerin böyle bir durumda tam olarak ailelerini karşılıklarına almak istemedikleri; böyle bir kararda onların da kendilerinin de mutluluklarını karşılıklı olarak önemsedikleri şeklinde yorumlanabilir.

“Erken yaşta evlenmek istemiyorum” şeklinde oluşturulan ifadeye öğrencilerin çok büyük bir bölümü “katılıyorum” ifadesini işaretleyerek cevap vermişlerdir. Kızlar bu ifadeye erkeklere göre daha fazla olumsuz tepki ile karşılık vermişlerdir. Burada çıkan sonuç da erken yaşta evlenme meselesinin daha çok kız çocukları ile ilgili olduğunu göstermektedir. Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha fazla olumsuz tepki vermesi de bu durumu doğrulamaktadır.

Tablo 5. Cinsiyet ile “erken yaşta evlenmek istemiyorum” yargısı arasındaki ilişki

“Erken yaşta evlenmek istemiyorum”	Katılmıyorum		Fikrim yok		Katılıyorum		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Erkek	22	19,8	21	18,9	68	61,3	111	100
Kız	25	17,6	6	4,2	111	78,2	142	100
Toplam	47	18,6	27	10,7	179	70,7	253	100

Ki-kare=15,286 sd=2 p=,000

Öğrenciler, yurt dışında evlenme ve mutlu olma arasındaki ilişkiye dair oluşturulan ifadeye daha çok “fikrim yok” diyerek cevap vermişlerdir (% 41,1). Yurt dışında evlenirse mutsuz olacağını düşünenlerin oranı % 26,1 iken bu görüşe katılmayanların oranı % 32,8'dir. Burada da dikkat çeken ayrıntı, anlamlı bir farklılaşma ilişkisi olmasa da erkek öğrencilere göre yurt dışında evlenirlerse mutsuz olacaklarını düşünen kız öğrenci sayısının fazla olmasıdır.

Tablo 6. Cinsiyet ile “yurt dışında evlenirsem mutsuz olacağımı düşünüyorum” yargısı arasındaki ilişki

“Yurt dışında evlenirsem mutsuz olacağımı düşünüyorum”	Katılmıyorum		Fikrim yok		Katılıyorum		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Erkek	39	34,8	49	43,8	24	21,4	112	100
Kız	44	31,2	55	39,0	42	29,8	141	100
Toplam	83	32,8	104	41,1	66	26,1	253	100

Ki-kare=2,262 sd=2 p=,323

Öğrenciler, net bir şekilde hayatta kendi kararlarını kendileri almak istemektedirler. Bu durumun yeni nesillerin hayata bakış tarzları ve gençlik ile bağlantısını kurmak da mümkündür. Kız öğrencilerin bu konudaki yargıya katılmalarının erkeklerden çok daha fazla olması da dikkat çeken bir ayrıntıdır.

Tablo 7. Cinsiyet ile “hayatta kendi kararlarımı kendim vermek isterim” yargısı arasındaki ilişki

“Hayatta kendi kararlarımı kendim vermek isterim”	Katılmıyorum		Fikrim yok		Katılıyorum		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Erkek	8	7,1	13	11,6	91	81,2	112	100
Kız	11	7,7	4	2,8	127	89,4	142	100
Toplam	19	7,5	17	6,7	218	85,8	254	100

Ki-kare=7,748 sd=2 p=,021

Tablo 8. Yetişkinlerin Yurtdışı ve Evlilik hakkında tutumları

	Katılıyorum	Fikrim Yok	Katılmıyorum

	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Aileler ekonomik kaygılar yüzünden yurt dışına kız vermektedirler”	101	43,0	53	22,5	81	34,5
Yurt dışında yetişmiş birisiyle Türkiye’de yetişmiş birisinin kültür farkı çok fazladır.	156	66,2	40	16,9	40	16,9
“Yurt dışına erken yaşta evlenerek giden bir genç çok sıkıntı çekmektedir”	139	59,9	52	22,4	41	17,7
“Yurt dışında hayat Türkiye’den daha zordur”	100	43,1	64	27,6	68	29,3
Türkiye’nin imkanları Avrupa’ya göre daha iyi duruma gelmiştir”	102	44,0	65	28,0	65	28,0
“Yurt dışında yetişen yeni nesiller asıl kültürlerinden kopmaktadır”	175	74,5	23	9,8	37	15,7
“Türkiye’de yetişmiş birisinin yurt dışında yaptığı evlilikte boşanma riski daha fazladır”	129	55,1	58	24,8	47	20,1
“Erken yaşta evlenmek kınanacak bir durum değildir”	84	36,2	45	19,4	103	44,4
“Evlenme kararında evlenecek kızın rızası alınmalıdır”	206	89,6	2	0,9	22	9,6
“Pek çok insan için yurt dışı hâlâ caziptir”	150	65,5	38	16,6	41	17,9
“Yurt dışında yetişmiş bir genç orada yetişmiş birisiyle evlenmelidir”	84	36,2	77	33,2	71	30,6
“Genç kızların evlenmeleri okumalarından daha önemlidir”	51	21,9	13	5,6	169	72,5
“Yurt dışında yapılan evliliklerde evlenenlerin mutluluğu önemsenmemektedir”	60	26,0	78	33,8	93	40,3
“Kız çocuklarını küçük yaşta evlendirmen doğru değildir”	192	82,8	10	4,3	30	12,9
“Bir insanın yurt dışında yakının olması ekonomik güvencedir.”	91	39,1	58	24,9	84	36,1

Yetişkinlere uygulanan ankete göre “Ailelerin ekonomik kaygıları yüzünden yurt dışına kız vermektedirler” şeklinde oluşturulan yargıya katılanların oranı %43,0 iken katılmayanların oranı %34,5'tir. Ekonomik kaygılar, yurt dışına kız verme olayının önemli bir etkeni olarak hâlâ görülmektedir. Ancak ekonomik kaygıların öneminin çok öncelikli olmadığı veriler dolayısıyla söylenebilir.

Yurt dışında yetişme durumu ile Türkiye’de yetişmenin dolaylı olarak ciddi bir kültür farklılığını üreteceğine dair oluşturulan yargıya ankete katılanların çok büyük çoğunluğu katılmıştır (% 66,1). Kültür farklılığı

konusunda yaşanan tecrübelerin ve gözlemlerin ciddi bir katkısının bulunduğu düşünülebilir. Ayrıca yurt dışında doğup büyüyen yeni nesillerin hem kendi aile büyüklerinden hem de Türkiye’de yaşayan akrabalarından kültürel olarak farklılaştıkları düşünülmektedir. Kültür farkına dair algı ise insanların yurt dışına kız verme konusunda eskisine göre daha isteksiz davranacakları ve daha fazla çekinecekleri şeklinde yorumlanabilir.

Ankete katılanların büyük çoğunluğu, yurt dışına erken yaşta evlenerek giden bir gencin çok sıkıntı çekeceğini düşünmektedir (% 59,9). Bu ifade için ortaya çıkan tablo, daha önceki kültürel farklılıkların fazla olması ile ilgili ifade ile de örtüşmektedir. Ayrıca bu tecrübeyi yaşayan, çektikleri büyük sıkıntılardan dolayı tekrar Türkiye'ye dönmek zorunda kalan, yuvası dağılan insanların hikayelerinden oluşan pek çok olumsuz örnek de bu veride ortaya çıkan değerleri anlamlı kılmaktadır.

Ankete katılanların % 43,1'i yurt dışında yaşamının Türkiye'de yaşamaya göre daha zor olduğunu, % 29,3'ü ise bu şekilde düşünmediklerini ifade etmişlerdir. % 27,6'lık kesim ise bu konuda fikir belirtmemiştir. Oranlar dikkate alındığında yurt dışında yaşamının Türkiye'ye kıyasla daha zor olduğuna dair algı, ankete katılanlarda yurt dışının zor şartlarıyla ilgili bir farkındalığın var olduğunu göstermektedir.

Kulu'da yaşayanların % 44'ü Türkiye'nin imkanlarının yurt dışından daha iyi duruma geldiğini düşünmektedir. Bu yargıya katılmayanların ve fikir beyan etmeyenlerin oranları birbirine eşittir (% 28,0). Yakın zamanlarda ve özellikle de geçmişte Türkiye'nin imkanlarının yetersiz ve zor olması, yurt dışına gitme ve gelin gönderme anlayışının önemli sebeplerinden ola gelmiştir. Bu algının değişmeye başlaması, yurt dışına erken yaşta kız çocuklarının evlendirilerek gönderilmesi meselesi açısından önemlidir.

“Yurt dışında yetişen yeni nesiller asıl kültürlerinden kopmaktadırlar” şeklindeki ifadeye katılanların oranı çok yüksek bir seviyededir (% 74,5). Özellikle yurt dışına göç eden ilk nesilden itibaren

orada yaşadıkça yeni yetişen nesillerin içinde yetiştikleri toplumun kültürüne daha fazla aidiyet duydukları Türkiye'de yaşayanlar tarafından da görülmekte ve kabul edilmektedir.

Ankete katılanların % 55,1'i, Türkiye'de yetişenlerin yurt dışında yapacakları evliliklerin yurt içinde yapacakları evliliklere göre daha çok boşanma riski taşıyacağını düşünmektedirler. Bu fikre katılmayanların oranı ise % 20,1'dir. Buna göre, yurt dışında boşanma olaylarının daha fazla yaşanıyor olması, kültür farklılıkları ile ilgili daha önceki algılarla da örtüşmektedir.

Erken yaşta evlilik konusunda daha önceki net fikir ayrılıklarına benzer bir farklılaşma tespit edilmemiştir. Bu durumu normal görenler ile görmeyenlerin oranları birbirine yakındır. Erken yaşta evlenmenin kınanacak bir durum olmadığını kabul edenlerin oranı % 36,2 iken kabul etmeyenlerin oranı % 44,4'tür. Yine de bu konuda ankete katılanların belirttikleri fikirlerden erken yaşta evlenme konusuna daha olumsuz yaklaşıldığı sonucu çıkmaktadır.

Ankete katılanların % 89,6'sı, evlilik meselesinde evlenecek kızın rızasının alınması gerektiğini savunmuştur. Bu rakamın çok yüksek olması, önemli bir kültür değişikliğine karşılık gelmektedir. En azından kız çocuklarının zorla evlendirilmesinin doğru bir davranış olmadığı konusunda fikir birliğinin var olduğu söylenebilir.

Genel olarak Türkiye'nin sosyo-ekonomik şartlarının iyiye doğru değiştiği kabul edilse de hâlâ yurt dışında yaşamının ve çalışmanın pek çok insan için cazip olduğu da düşünülmektedir. Bu yüzden yurt dışına evlenerek gitme ve yaşama pek çok insani için bir imkan olarak görülmektedir. Ancak erken yaşta evlenerek yurt dışına gönderilmeye dair önemli bir algı değişikliğinin yaşandığı da vakıdır.

Yurt dışında yetişmiş birisinin yine yurt dışında yetişmiş birisiyle evlenmesi gerektiğini düşünenlerin oranı % 36,2 iken, düşünmeyenlerin oranı % 30,6'dır. Yurt dışına evlenerek giden birisinin mutlaka olumsuz bir evlilik yaşayacağı düşünülmesi bile bu görüşe katılanların oranının katılmayanlardan yüksek olması dikkate değerdir.

Kız çocuklarının evlenmelerinin mi yoksa okumalarının mı daha öncelikli olması gerektiğine dair soruya büyük çoğunluk okumanın öncelenmesi gerektiğine dair yargı belirterek cevap vermişlerdir (% 72,5). Evlenmeyi okumaya önceleyenlerin oranı ise % 21,9'da kalmıştır. Buradaki algılama, kız çocuklarına dair geleneksel algının genelde değiştiğini ve toplum tarafından bu değişimin kabul edildiğini göstermektedir.

Yurt dışında yapılan evliliklerde evlenenlerin mutluluğunun önemsenmediği yargısına % 40,3'lük bir kesim katılmamıştır. Boşanma riski daha fazla olduğu kabul edilse de yurt dışında yapılan evliliklerin iyi niyetli ve mutluluğu amaçladığı düşünülmektedir.

Ankete katılanların büyük çoğunluğu kız çocuklarının küçük yaşta evlendirilmesinin doğru olmadığını düşünmektedirler (% 82,8). Burada çıkan sonuç, daha önce kız çocukları için okumanın evlenmeye öncelenmesi konusundaki yargıyla tutarlı bir sonuçtur. Ayrıca yargıya katılanlar ile katılmayanlar arasındaki ayrımın çok yüksek olması da dikkat çekicidir.

Yurt dışında bir yakına sahip olmanın ekonomik bir güvence olup olmadığına ilişkin oluşturulan yargıya katılanlar ile katılmayanlar birbirlerine çok yakın oranlardadır. Yurt dışındaki yakını ekonomik güvence olarak görenlerin oranı % 39,1 iken ekonomik güvence olarak görmeyenlerin oranı % 36,1'dir. Yurt dışında bir yakının olması geçmiş dönemdeki kız çocuklarının evlendirilmesi ile ilgili önemli gerekçeler arasında olmuştur.

Sonuç

Yurt dışına evlenerek gitme konusunda Kulu'da yaşayan lise öğrencilerinin ve yetişkinlerin algılarını ölçmek için yapılan bu çalışmanın sonucunda şu bulgular elde edilmiştir:

- Erken yaşta yurt dışına evlenerek gitme konusunda özellikle Kulu'da yaşayan gençlerin ve yetişkinlerin ortak bir algıya sahip oldukları tespit edilmiştir. Gençler ilerideki hayatları için

yetişkinler ise yaşanan tecrübelerle ilgili olarak Türkiye'de yaşamayı yurt dışında yaşamaya tercih etmektedirler. Türkiye'nin ekonomik açıdan gelişmesi ve yurt dışında yaşamının daha zor olduğuna dair inancın güçlü olması da bu tercihte etkili olmaktadır.

- Erkek öğrencilerle kıyaslandığında kız öğrenciler, yurt dışına evlenerek gitme konusunda daha olumsuz algılara ve tutumlara sahiptirler. Kız öğrencilerin bu konuda erkeklere göre daha net bir şekilde olumsuz algıya ve tutuma sahip olmalarında küçük yaşta evlenerek yurt dışına giden ve mağdur olanların hikayelerinin yeri olduğu düşünülebilir. Yine gençlerin daha bireysel bir tavırla kendi hayatları üzerinde kendi kararlarının etkili olmalarını istemeleri de etkili olmaktadır. Kendi hayatını yaşama ve kararlarını verme konusunda kız öğrencilerin erkeklere göre daha fazla istekli olmaları da bulgulardan ulaşılan bir sonuçtur. Bu sonuç, yeni nesilde cinsiyet rolü tutumlarının önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir.
- Yurt dışında yetişen yeni nesiller ile Türkiye'de yetişen nesillerin kültürel açıdan birbirlerinden çok uzak olduğuna dair algıya ilişkin üretilen yargılara katılımlarda açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yaşanan tecrübeler, kültürel aidiyetin farklılaşması algısını güçlendirmekte ve Türkiye'de ve yurt dışında yetişen nesiller farklı kültürlere ait ayrı nesiller olarak görülmektedir.
- Fikir olarak hem lise öğrencileri hem de yetişkinler kız çocuklarının okumalarını evlenmelerine öncelemektedirler. Bu durum, önemli bir zihniyet değişimine karşılık gelmektedir. Yine bu durumun bir sonucu olarak hem gençler hem de yetişkinler erken yaşta evlenmenin doğru olmadığını savunmaktadırlar. Ayrıca kız çocuklarının rızalarını almadan evlendirmenin kabul

edilemeyeceği de net bir şekilde kabul edilmektedir. Böylece geleneksel toplum yapısının önemli bir değişmeye uğradığı ve değişim sürecinin yaşanmaya devam ettiği görülmektedir.

- Ekonomik sebepler, yurt dışına kız çocuklarının evlenerek gönderilmesi olaylarının önemli sebepleri arasında kabul edilmektedir. Türkiye'de bir hayat, ankete katılanlar tarafından öncelense bile ekonomik kaygıların yurt dışına gitme konusunda önemli bir etken olduğu kabul edilebilir. Nitekim yurt dışından nişanlanmış olan erkek sayısı ile kız sayısının az, ancak eşit olması da bu bağlamda yorumlanabilir.
- Yukarıdaki sonuçlar bağlamında yurt dışında yaşama, kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmeleri gibi konularda geleneksel algı ve yorumların değiştiği görülmektedir. Bu araştırmada Türkiye'nin genel sosyo-ekonomik değişiminin sonucu olarak yorumlanabilecek önemli bir zihniyet değişiminin izleri bulunmuştur. Bu araştırmada elde edilen bulgular, toplumun genel değişimine bağlı olarak genç kızların küçük yaşlarda evlendirilerek yurt dışına gönderilmesi konusunda önemli bir dönüm noktasında bulunulduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akın, Mahmut H., (2011), *Toplumsallaşma Sözlüğü*, Konya: Çizgi Yayınları.
- Akın, Mahmut H., ve Aydemir, Mehmet Ali, (2007), "Üniversitede Okuyan Kız Öğrencilerin Cinsiyet Rolü Tutumları Bağlamında Aile ve Evlilik Kurumlarına Bakışları (Selçuk Üniversitesi Örneği), *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:18, Konya, s. 43-60.
- Aydemir, Elvan, (2011), *Evlilik mi? Evcilik mi? Erken ve Zorla Evlilikler: Çocuk*

- Gelinler*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Sosyal Araştırmalar Merkezi, Usak Raporları No: 11-08.
- Aydın, Mustafa, (2011), *Kurumlar Sosyolojisi*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Bayraktar, Işıl, (2012) *Türkiye’de Çocuk Yaşta Evlilik*, Birleşmiş Milletler Bilgi Notu <http://eeca.unfpa.org/webdav/site/eeca/shared/documents/publications/Turkey%20Turkish.pdf> (Erişim Tarihi 15 Mart 2013)
- Canatan, Kadir, (2011), “Ailenin Tanımı, Türleri ve İşlevleri”, *Aile Sosyolojisi*, (ed. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Çağan, Kenan, (2011), “Ailenin İşlevleri” *Aile Sosyolojisi*, (ed. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, Kansu, Aykut, (1991), “Cinsiyet Rollerinin Sosyalleşmesi ve Aile Dinamiği: Kuşaklararası Bir Karşılaştırma”, *Aile Yazıları III (Birey Kişilik ve Toplum)*, (ed. Beylü Dikeçligil ve Ahmet Çiğdem), Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- TBMM Komisyon Raporu, (2009), *Erken Yaşta Evlilikler Hakkında İnceleme Yapılmasına Dair Rapor*, http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/komisyon_rapor.pdf (Erişim tarihi, 15 Mart 2013)
- Tezcan, Mahmut, (1991), “Çocuk Eğitiminde Ailenin Rolüne Sosyolojik Bir Bakış” *Aile Yazıları I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç)*, (ed. Beylü Dikeçligil ve Ahmet Çiğdem), Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Türkiye’de Aile Değerleri Projesi*, (Haz. Abdullah Topçuoğlu vd.), Ankara: Türkiye Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- Yıldırım, Ergün, (2011), “Aile ve Evlilik Türleri”, *Aile Sosyolojisi*, (ed. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım), İstanbul: Pınar Yayınları.

Mahmut Hakkı Akın: Yrd. Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

Mehmet Ali Aydemir: Yrd. Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

Ulus-Devletin İflasına Rağmen Vatandaşlığın Yükselişi

*

The rise of citizenship despite bankruptcy of nation state

Ahmet Gökçen*

Özet

Vatandaşlık, anayasada çerçevesi çizildiği şekilde çeşitli hak, görev ve sorumlulukları içinde barındıran önemli bir üst kimliktir. Ulus devletin bir ürünü olarak bu kavram öyle sağlam bir çerçeveye oturtulmuş ki Ulus devletin -çeşitli bölgelerde- yıkılmasına rağmen hemen hemen bütün federal yapılarda varlığını korumaktadır. Bu çalışmada, ulus devletin inşası ve yükselişine değinilerek, bu konuda çeşitli argümanlardan yararlanılarak devlet-kimlik-vatandaşlık ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ulus-devlet, vatandaşlık, kimlik, vatandaş, devlet.

Abstract

Citizenship is an important supra-identity which has constitutional rights, tasks and responsibilities embedded in itself. Citizenship concept has very strong basis as product of nation state. Although nation state has collapsed in some particular areas, citizenship concept protects its existence almost in all federal structures. In this study it is tried to determine the relationship between state-identity-citizenship and building nation state and its rise by considering some arguments about this issue.

Keywords: Nation-state, citizenship, identity, citizen, state.

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, e-mail: ahmetgokcen_47@hotmail.com

Giriş

19. yüzyılda imparatorluklar ve feodal yapıların yıkılışı sonucunda çeşitli toplumsal, siyasal ve ekonomik parametreler üzerinde yeni bir devlet yapısı inşasına gidildi. Ulus-devlet olarak adlandırdığımız bu yapılar, kendine has ekonomik ve siyasal düzeni olan, genel itibariyle -jeolojik olarak- sınırın ve onu bu sınırlar dışındaki başka yapılardan ayıran -bayrak, para vs- çeşitli simgesel olguların kutsanması ve bünyesinde barındırdığı -ki genel olarak millet denilen- toplumsal grubun çeşitli, hak, görev ve sorumluluklarının bir anayasal düzlemde oturtulduğu devlet yapılarıdır. Bu yapıların popülaritesinin yükseldiği 20. yüzyılda, özellikle I. Dünya savaşından sonra, ortaya çıkan sömürge veya farklı milletlerin çatısı altında yaşamaktan kurtulma çabasıyla oluşan "bağımsız olma" furusu dünyada var olan ulus-devletin sayısını hızlı bir şekilde yükseltti. Ulus-devletin bu yükselişi her ne kadar II. Dünya savaşı gibi kanlı bir süreçten geçmiş olsa da 20.yüzyılın son çeyreğine kadar devam etti.

Ulus-devletin kutsanması beraberinde sorgulayamama ilkesini getirdi. Bahsi geçen toplumsal grupların - özellikle Türkiye'de- Ulus-devlet kurucusunun, bayrağının ve -toprağın bölünmez bir bütün olarak algılanmasıyla birlikte- sınırının kutsanması sonucunda bu simgesel olgulara eleştirel gözle bakılması -hatta yasalarla çerçevesi çizilmiş bir kararlılıkla- anormal ve kriminal bir durum olarak belirlendi. Ulus-devletin bu katı diyebileceğimiz yapısı birçok haklar, kolaylıklar ve fırsatlar sunduğu gibi belki de hızlı bir yapılanma ile oluştuğundan kaynaklanan çeşitli eksiklikler söz konusudur. Lakin ulus-devletin eleştiriye kapalı tutumu bu eksikliği 21. yüzyıla kadar hiç dokunulmadan taşınmasına sebep olmuştur. Tüm bu eksikliklere rağmen -şüphesiz- insanlık tarihine çok önemli bir katkısı vardır: Vatandaşlık. Etnik veya dinsel anlamda birbirinden farklı toplumsal grupları bir arada tutabilecek, tek bir millet yapabilecek, biraradalığın anahtar kavramı.

Vatandaşlık, anayasada çerçevesi çizildiği şekilde çeşitli hak, görev ve sorumlulukları içinde barındıran önemli bir üst kimliktir. Ulus devletin bir üretisi olarak bu kavram öyle sağlam bir çerçeveye oturtulmuş ki Ulus devletin -çeşitli bölgelerde- yıkılmasına rağmen hemen hemen bütün federal yapılarda varlığını korumaktadır. Bu çalışmada, ulus devletin inşası ve yükselişine değinilerek, vatandaşlık kavramı ve ulus-devletin çöküşüyle birlikte vatandaşlığın değer yitirmemesi; aksine yükselişi irdelenecek, bu konuda çeşitli argümanlardan yararlanılarak devlet-kimlik-vatandaşlık ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ulus Devletin Doğuşu ve Nitelikleri

Ulus-devletin bir devlet biçimi olarak ortaya çıkışında her ne kadar milat 1815 tarihi alınsa da ve Arrighi'nin tezinden hareketle, bir süreç olarak XIII. ve XIV. yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı kabul edilse de, Ulus-Devlet'in ortaya çıkışı, 1648 Westphalia Anlaşması iledir. Ortaçağ Avrupa'sında giderek çözülen ve Yeni Çağ ile birlikte çökmeye yüz tutan feodalizm karşısında ortaya çıkan burjuvazi sınıfını yanlarına alan krallar, merkezî otoritelerini güçlendirme çabası içine girdiler.1789'da Avrupa'nın kalbi sayılan Fransa'da cereyan eden Devrim, milliyetçilik fikrinin ideolojik ve siyasal alt yapısını hazırladı. Günümüze kadarki süreçte pek çok siyasal akımın ve felsefi hareketin temelini oluşturan Fransız İhtilali, özgürlük, eşitlik, kardeşlik söylemiyle bir yandan Fransız halkına müşterekleri olan bir ulus olma yolunu açarken, aynı zamanda bazı imparatorlukların dağılmasına neden olmuş, bazı devletlere ise bağımsızlığa giden yolu açmıştır. Modern anlamda Fransız İhtilali ile neşvünema bulduğu kabul edilen milliyetçilik hareketleri, başta Avrupa'da olmak üzere, tüm dünyada bağımsızlıkları "kısıtlı" halkların devletleşme sürecini hızlandırmıştır. 1789'dan sonra ortaya çıkan "halkların uluslaşması" fikrinin, Doğu Avrupa ve Balkanlar imparatorlukları içerisinde yer alan uluslarda olduğu gibi, hakların "konumlarının" bilincine varmasına yol açması bağımsızlık taleplerini artırmış, halkların kendi devletlerini kurmalarının

yolunu açmıştır. İtalyan şehir devletleri ve Alman prensliklerinde de olduğu gibi, küçük birimler halinde (örgütlenerek) parçalanmış olan aynı “ulusun” üyeleri bir araya gelmişler ve merkezî devletlerini oluşturmaya başlamışlardır. (Sayın, 2007: <http://yusufsayin.com/koseyazilari/devletulusdevlet.pdf>)

Ulus devletin kurulma evreleri dört bölüme ayrılmaktadır.

a. Birinci Asama; on besinci yüz yıldan Fransız Devriminin yapıldığı on sekizinci yüz yıla kadar ki süreyi kapsar ve devletin oluşumunu içerir. Bu asamanın ortaya önemli sonuç, seçkinler düzeyinde ekonomik siyasal ve kültürel açıdan bütünleşmenin gerçekleşmesidir.

b. İkinci Asama; kitlelerin giderek artan oranda sisteme dahil olmasını ifade eder. Bunda asker ocasının, okulun, yeni kitle iletişiminin, merkezin seçkinleri ile kenar arasında teması sağlayan kanallar olarak oynadığı rol etkili olmuştur. Bir diğer önemli etken aynı kanalların kitleler nezdinde yarattığı yeni kimlik duygusudur. Bu yeni kimliğin kiliseler, mezhepler veya yerel seçkinler tarafından yaratılmış olan egemen kimlikle çatışma içine girmesi, ikinci asamanın ortaya çıkarmış olduğu önemli sonuçtur.

c. Üçüncü Asama; toplum üyelerinin siyasal sistemin isleyişinde tebaalıktan aktif yurttaş kavramına gelmelerini içerir. Bu asamada, değerlere dayanan yerel çatışmalardan, daha çok çıkarlara dayalı işlevsel çatışmalara geçilmesi bir diğer önemli değişimdir.

d. Dördüncü Asama; devletin idari aygıtlarının genişletilmesine ilişkin süreci kapsar. Bu asamada yeniden dağıtım araçlarının artması; kamu refahını sağlamaya yönelik hizmetlerin genişletilmesi, ulusal çaptaki ekonomik koşulları esitlemeye yönelik politikaların uygulanması, (müterakki vergileme, zengin sınıflardan ve bölgelerden fakir sı-

nıflara ve bölgelere kaynak aktarımı gibi) devlet nüfuzundaki artışın göstergeleri olmuştur. (Bayhan, 2006:42)

Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra gittikçe yükselen milliyetçilik akımları modern devletlerin oluşuma büyük ölçüde sebep olmuştur. Farklı siyasetler, farklı tarzlar ve talepler, coğrafyanın niteliği, ve özellikle Doğu-Batı ilişkilerinin perspektifinde çeşitli modern devletler oluşturulmaya başlandı. Mu devletler çeşitli siyasi temellere dayandığı gibi coğrafi anlamda bazı temellere de sahiptir. Bu coğrafi kutsallık, toprak ve toprak bütünlüğünün önemi ve gerekliliğini de beraberinde getirdi. Dolayısıyla *ülke*, *vatan* gibi kavramlar siyasi literatüre dahil olmaya başladı. Bu modern devletlerin önemli bir vasfı da ulusallıktır. Ulusallığın oluşumu diğerlerinden farklı olarak bir dil ve kültür birliğine dayanmaktadır. her ne kadar dil birliği sağlanamamış olsa da kültür birliğinden -özellikle Doğu-Batı ilişkilerinde bağlı bulunan çıkaralar doğrultusunda- söz edilebilmektedir. Modern devletin ulusallığı, bu devletin toplumsal temelini oluşturan topluluğun özelliklerini bizatihi devlete referansta bulunarak açıklamaktadır. Bu devlet yapısı genel itibariyle laik esaslar üzerine inşa edilmektedir. (Coşkun, 1997:154-165)

Smith, Modern dünyanın bir uluslar dünyası olduğuna değinerek, modern devleti oluşturmanın meşruluk zeminini milliyetçilik olduğunu söyler. Smith'e göre ulusların kökeni belirsizliğe dayanmakla birlikte somut anlamda Ortaçağ'da ve Frank Krallarının ve Saksonların teritoryalarında çeşitli aşamalarla birleşmesinde görüldüğünü ileri sürer. Ulusların oluşumu üç devrime dayanmaktadır: Emeğin işbölümü alanındaki devrim, yönetimin kontrol edilmesindeki devrim ve kültürel düzenlemelerdeki devrim. Ekonominin devlet merkezli işlemesi, mutlakiyetçi ve profesyonel askeri gücün oluşturulması, bürokrasinin yükselişi, kültürel standartlaşma ile birlikte ulus devletin temel taşları yerine oturtulmaya çalışıldı. Smith, ulus ve milliyetçiliğin Batılı kavramlar ve oluşumlar olduğunu iddia eder ve teritoryalleşme, vatandaşlık hakları, yasal kuralla ve siyasi kültürün Batı toplumlarına özel olduğu ve

bu biçimin Hristiyanlık, kapitalizm, bürokrasi ve makine gücüne dayanan teknoloji sayesinde diğer yerlere yayıldığını belirtir. (Smith, 2002:171-190)

İmparatorlukların son bulması neticesinde devletin başına geçen elit kesim, ancak siyasetin yanında ekonomiyi de kontrol etme, belli bir düzene sokma girişimiyle beraber kişileri bu ulusal birime katacak ortam oluşturabileceklerdi. Bu da sömürgeciliğin aksine bir anti-liberal bir ekonomik yapıyla mümkün olabilecektir. Bu açıdan bakıldığında anti-liberalizm ulusu oluşturmanın iktisadi politikasıdır diyebiliriz. "Ulusal ekonomi" milliyetçi elitler ve gittikçe kuvvetleşen sanayicilerin birleşmesiyle "devletçi" bir ekonomik yapıyı ortaya çıkardı. (Keyder, 1993:25-27)

Gellner de Ulusçuluk çağına geçişin sanayileşmeyle birlikte olduğuna vurgu yapar. (Gellner, 1992:80) Gellner genel bir ifadeyle grupların oluşumunu iki etmenle açıklamaktadır. İrade ve mecburiyet. İrade bir şekilde ve rızayla bir araya gelmiş ulusların daha uzun ömürlü gruplar olduğunu söyler. Uluslar ulusçuluk çağından bağımsız düşünülemez. "Ulusçuluk çağı" şu veya bu ulusun uyanışı ve kendini siyasal anlamda kabul ettirışinden ibaret değildir. Daha ziyade genel toplumsal koşullar sadece seçkin azınlıklara değil bütün halka mal olan standartlaşmış, türdeş, merkezin desteklediği üst kültürlerin oluşmasına el verdiğinde, iyi tanımlanmış bir eğitim sisteminin denetlediği ve bütünleşmiş kültürler insanların memnuniyetle ve çoğu kez şevkle özdeşleştikleri hemen hemen tek birimi oluştururlar[...].Ulusçuluk, ulusların bir ürünü değil, tam tersine ulusları meydana çıkaran ulusçuluğun kendisidir. " (Gellner, 1992:101-105)

Charles Tilly ise ulus devletin kaçınılmaz bir oluşum olduğuna inanmaz. Modern çağda siyasi örgütlenmeler, ulus devlet dışında bir yapıya da bürünebilirdi. tüm bu farklı seçeneklerin yerine ulus devletin intihab edilmesi tarihsel bir zorunluluğun değil, en başta milliyetçi elit kesimin bir çabasının ön koşul olarak görüldüğü sistematik bir iradenin sonucudur (Erdoğan, 2010:2). Yine Rokan, ulusların oluşum sürecini aşama halinde belirtirken ilk önce seçkinler düzeyinde ekonomik, siyasal ve kül-

türel açıdan bütünleşmenin gerçekleşmesi'ni birinci aşama olarak görür. Eski yapıya bir alternatif üretme çabasına giren bu elit kesim, ekonomik, kültürel ve siyasal bir birlikteliğin oluşumu bir araya gelmişlerdir. (Güldiken, 2006: 160)

Sarıbay ise ulus-devlet aşamalarını şöyle belirtmektedir:

1-On beşinci yüzyıldan Fransız Devriminin yapıldığı on sekizinci yüzyıla kadar olan ve seçkinler düzeyinde ekonomik, siyasal ve kültürel bütünleşmenin gerçekleştiği devletin oluşumu aşaması.

2-Kitlelerin asker ocağı, okul, yeni kitle iletişimi gibi merkez seçkinleriyle kenar arasında teması sağlayan kanallar sayesinde artan oranda sisteme dâhil olduğu ve yeni kimlik (ulus) duygularının oluştuğu aşama.

3- Toplum üyelerinin siyasal sistemin işleyişinde tebâlıktan aktif yurttaş kavramına geçtikleri, muhalefete tanınan güvencenin kurumsallaşp temsil organları üyeleri seçiminde daha geniş seçmen kitlesine hak tanındığı, siyasal partilerin örgütlenip çıkarların ifadesi ve birleştirilmesi işlevi gördükleri endüstriyel ve ulusal devrimlerin başarıldığı siyasal yurttaşlığın yerleştiği aşama.

4-Kamu refahını sağlamaya yönelik hizmetlerin genişletilip ulusal çapta ekonomik koşulları düzenlemeye yönelik politikaların uygulandığı, devletin idari aygıtlarının genişlediği sosyal yurttaşlığın yerleştiği aşamadır. (Karyelioğlu, 2012:145)

Ulus-devletin oluşumunda önemli bir yer tutan başka bir kutsallık da sembollere atfedilmektedir. "Tarihsel köken ve ortak geçmişte birliktelik, bu birlikteliğin yaşanmışlarının geçtiği bir coğrafyaya ihtiyaç duyar ve bilinçsel bütünleşme, anılar, semboller ve mitlerle beraber vatanlaştırılmış bir toprak parçası" ulus-devletin önemli parametrelerindedir. Giddens'a göre, modern devletin tanımlanmasında belirli bir toprak par-

çasının varlığı evrenselleşmiş bir kabuldür. Smith de ortak bir kültür, ideoloji, mit, toplumsal hafıza, mekan ve tamamlanmış bir siyasallaşmanın ulus-devletin vazgeçilmezleridir. Guibernau ise, ulus-devletin bunların yanında bir gelecek projesine sahip olan modern bir devlet olduğunu belirtir. (Akça, 2005:239)

Eken ise ulus-devletin önemli bir yönüne şöyle vurgu yapmaktadır: "Ulus-devleti o zamana kadarki toplum formlarından farklılaştıran en önemli özellik, "egemenliğin cisimleşmesi" olgusudur. Egemenliğin yurttaş-lar topluluğunu temsilen devlette toplanması; devletin yurttaşlarından tüm sadakatlerin üstünde sadakat talep etmesine ve devletin kimliği ile devleti oluşturan yurttaşların varsayımsal kimliklerinin örtüşmesine neden olmuştur. Devlet, bu sadakati meşrulaştırmak için, iktidar yapısında merkezileşme, kültürde standartlaşma, hukukta eşitleşme ve ekonomide bütünleşme gibi bazı işlevler yüklenmiştir." (Eken, 2006:250)

Ulus devletin kimlik dönüşümü noktasına vurgu yapan bir başka makalede şu ifadeler yer almıştır: "Ulus kavramı, homojen grupsal kimlikler üretmiş ve bu kimlikleri "bireyselleştirmiştir", yani her milletin ortak ve tek bir genel ruh halinden, karakteristik özelliklerinden söz etmek mümkün hale gelmiştir. Böylece milletlerin sanki birer birey gibi tepki verdikleri, isteklere sahip oldukları ve irade gösterdikleri varsayılmıştır. Bu durumda gerçek bireylerin ufku bir milletin üyesi olmakla sınırlanmış: Bireyler ancak bu bütünü içinde kalarak, hatta bazen onun içinde eriyerek var olabilmişlerdir. Böylece modern birey artık sadece özgür kişi değil, milletiyle özdeş bir yurttaştır." (Yalçınkaya vd, 2012:11) Bu konuyu Ali Bulaç'ın sözleriyle şöyle toparlayabiliriz:

Ernest Gellner vb. yazarlar gibi, bizim de çözümlememize göre, modern devlet, rönesans ve reformla başlayan ve Aydınlanma ile mantıkî sonuçlarına ulaşan köklü bir zihin değişikliğinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Modernitenin ürünü olan bu türedi aygıtın ortaya çıkışında Avrupa'nın sanayi devrimi ve kapitalizm etkileyici bir rol oynamıştır. Bu alanı belirleyen felsefî arkaplanında bireyin kutsala göre ta-

nımlanmış ve kurulmuş evrenin bütünlüğünü zihninde parçalaması ve yeniden kurması girişimi var. Ancak ister toprağa bağlı tarımsal ekonomiden ticarî kapitalizme ve sanayi devrimine geçiş, ister bireycilik, rasyonalizm ve pozitivism gibi felsefî gelişmeler olsun, bütün bunların toplamı birer etkileyici faktör durumundadırlar. Asıl belirleyici faktör, bu etkileyici faktör ve değişkenlerin yardımıyla Avrupalı insanın on ikinci yüzyıldan başlayarak ve kademeli bir şekilde kalbinde meydana gelen köklü değişimler ve dönüşümlerdir. (Bulaç, 1998:51)

Son olarak Erözden ulusun temel unsurlarını dördü içsel biri dışsal olarak beş temel unsura dayandırmaktadır:

- **Dil:** Bir ulusun varlığı kendine has bir dil birliğine dayanmaktadır. Fransa ihtilalinden sonraki ilk aşamalarda ulusa dahil olabilmek ve haklardan faydalanabilmek için Fransızca bilmenin şartı ortaya konmuştur.
- **Kültür ve Tarih Birliği:** Ulusal olarak nitelendirilebilecek kültürel ve tarihsel birikimin ulus olsrak tanımlanan toplumsal grubun hafızasında yer etmesi gerekmektedir.
- **Soy Birliği:** Bu kavram genel itibariyle henüz devlet oluşturmamış uluslarda çok vurgulanan bir unsurdur. Avrupa ölçęindeki ulus-devletlerde soybirliğine atf yapan kan bağının önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.
- **Din:** Her ne kadar ilkesel olarak ulus ile bağdaşmasa da din unsuru, ulus gibi tikelci bir kavramla din unsurunun bazı ulus devlet yapılarında bağdaştırıldığı görülmektedir. Özellikle Slavların ayrışması bu noktaya dayanmaktadır.
- **Düşman İmajı:** Bu unsur diğer unsurların aksine olumsuz öge olarak belirtilebilen dışsal bir unsurdur. Bu imaj genel itibariyle kendiliğinden gelişmektedir. Ulus-devletlerde zorunlu askerlik kurumu bu unsurun bir üretisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Fransız ihtilalinin akabininde

kurulan ulusal muhafız birlikleri buna bir örnek teşkil etmektedir. (Erözden, 1997:106-115)

Vatandaşlığın Doğuşu

Kadioğlu "Vatandaşlığın Dönüşümü adlı eserinde dört farklı vatandaşlık türü olduğunu söyler. *Ulusal Kimlik ve milliyet* olarak tanımlanan ilk türünün doğuşunu Fransız Devrimine kadar götürmektedir. İhtilalden sonra "ulus"un egemenliğin temel dayanağı haline gelmesi, ve Hegelci bir devlet tasavvurundan yola çıkılarak ortaya çıkan vatandaş kavramı, ulusal bir kimlik bilincine sahip ve devlete karşı sorumluluklarının bilincinde olan bireyler için kullanılmaya başlandı. Gellner'de ulus devlet ile birlikte vatandaşlığın milliyet olgusu ile eş anlamlı kullanılmaya başlandığını söyler. *Evraklar temelinde* tanımlanan bir diğer vatandaşlık türü, nüfus cüzdanı ve pasaport gibi evraklar üzerine bina edilmiştir. Bu tür evraklarla birlikte birey bağlı bulunduğu devletin haklarından yararlanabilir. Vatandaşlık türünün üçüncüsü de *haklar temelinde* tanımlanan vatandaşlıktır. T. H. Marshall modern vatandaşlığın sivil, siyasal ve sosyal olarak üç tür hakka sahip olduğunu belirtir. Sivil haklar, 18. yüzyılda mutlakiyetçi devletlere karşı bireyin kazandığı haklara, Siyasal haklar, 19. yüzyılda parlamenter sistemin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan haklara, Sosyal haklar ise 20. yüzyılda refah politikalarına dayanmaktadır. Bu türlerin en sonuncusu ise, görev ve sorumluluklar temelinde tanımlanan vatandaşlık türüdür. Özellikle Ulus-devletleşme sürecinde bireyin bazı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi amacıyla, liberal geleneğin zayıf olduğu cumhuriyetçi yapılarda var olan bir vatandaşlık türüdür. Türkiye bu tür ulus-devlet yapısına güzel bir örnektir. (Kadioğlu, 2006:21-28)

"Vatandaşlık" kavramı her ne kadar çok eskilere dayandırılrsa da günümüz anlamıyla ilk kez ulus-devlet yapılarında kullanılmaya başlandığını kabul etmeliyiz. Ulus-devlet her ne kadar farklı etnik grupları içinde barındırsa da ürettiği "ulus" kimliğiyle bu unsurları bir arada tutmaya

çalışmakta ve anayasal zeminde vatandaşlık kavramıyla bireyi vasıflandırmaktadır. "Gerçekten, bugünkü vatandaşlık anlayışımız büyük ölçüde Fransız Devrimi'nin teori ve pratiğine dayalı olarak şekillenmiştir." (Şit, 2008:64)

Vatandaşlık kavramının beynimizde daha somut bir şekil alması için çeşitli ülkelerdeki vatandaşlık tanımlarına göz atmak yararlı olacaktır:

- ABD Anayasasının 14. maddesine göre ABD'de doğan veya ABD vatandaşlığına kabul edilen ve ABD'nin yetki alanına tabi olan kişiler ABD'nin ve ikamet ettikleri eyaletin vatandaşlarıdır. Hiçbir eyalet, ABD vatandaşlarının sahip olduğu ayrıcalıkları ve dokunulmazlıkları azaltan bir kanun çıkaramaz veya uygulayamaz (14/1).

- Alman Anayasasında "Almanlığa" vurgu yapılmakta olup bazı maddeler "Tüm Almanlar" şeklinde başlamaktadır. Anayasa kapsamında "Alman" terimi, "Alman vatandaşlığına sahip olanlar veya Alman soyundan olup 31 Aralık 1937 tarihindeki Alman İmparatorluğu sınırları içinde kabul edilmiş olan mülteci veya sürgün edilenler ile bunların eşi" veya altsoyu anlamında kullanılmaktadır. Anayasanın 16. maddesine göre, Alman vatandaşlığı geri alınamaz. Vatandaşlık, ilgili kişinin arzusuna aykırı olarak vatansız kalmaması şartıyla, ancak bir yasaya dayanarak kaybettirilebilir (16/1). Ayrıca, hiçbir Alman yabancı bir devlete iade edilemez. Ancak, hukuk devleti ilkelerini gözetmek koşuluyla, Avrupa Birliği'nin bir üye devletine veya uluslararası bir mahkemeye iadeler yasa ile düzenlenebilir (16/2).

- Fransa Anayasası, "Fransız halkı"na atıfta bulunmaktadır. Örneğin, Anayasanın başlangıç kısmında "Fransız halkı, 1789 Beyannamesinde tanımlanan, 1946 Anayasasının başlangıç kısmında teyit edilip tamamlanan insan haklarına ve milli egemenlik ilkelerine, aynı şekilde 2004 Çevre Şartında belirtilen hak ve ödevlere bağlılığını ihtişamla ilân eder" denilmektedir. Anayasanın 72. maddesinde, devletin deniz-aşırı halkları, Fransız halkı içinde tanıdığı kaydedilmektedir (72/3). Ayrıca, Anayasada vatandaşlara ilişkin hak ve görevlere sıklıkla değinilmiştir. (Temelat, 2011:7)

Görüldüğü üzere vatandaşlık birçok devlet yapılarında kullanılabilir bir vasıfa sahip önemli bir anahtar kavramdır. Yirmibirinci yüzyılda bir arada yaşama, aynı çatı altında birleşme, farklılıklardan yararlanma, farklılıkların çatışmasını engelleme gibi önemli ve gündemini koruyan konuların çözümü noktasında bir bilinç oluşturma açısından kayda değer bir olgudur. Bu olgunun yirmibirinci yüzyılda yükselişe geçmesinin sebebini bu sorunlara aranan çözümler oluşturmaktadır.

Ulus Devletin Çöküşü-Vatandaşlığın Yükselişi

Ulus-Devlet yapısı özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ulus-ötesi şirketler, ulus-üstü kuruluşlar, küreselleşme, uluslar arası ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin aşırı yoğunlaşması, internet ağı, kapitalizmin kuvvet bulması, ve oluşan post-modern dönem gibi birçok parametrelerle birlikte etkililiğini yitirmiş yerini bazı bölgelerde farklı yapılara bırakmaya başlamıştır. Şüphesiz bu yapıların yıkılmasında önemli bir etken de farklı kültürlerin ve milletlerin biraradalığıdır. Özellikle federasyonlarda gözlenen bu olgu, ulus-devlet yapılarının tek tek ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya gibi devletler ulus-devletin alternatifi olarak karşımıza çıkmıştır. Tabi bunların dışında bu yapıların yıkılmasında ulus devletin ulus-devletleşme sürecindeki başarısızlıklar da önemli bir etkidir.

Sarıbay, ulus devletin yaşadığı bu krizi, hem ulusun hem de devletin dönüşümüne bağlamaktadır. Devletin dönüşümünü küreselleşme, ulusun dönüşümünü de postmodernite sağlamıştır. "Çünkü küreselleşme, ulus-devlet bütünlüğünü parçalamakta; hem ulus-devletin dayandığı siyasal topluluğun sosyolojik mahiyetini değiştirmekte, hem de bu topluluk tarafından meşru kılınan siyasal iktidarı dönüştürmektedir." Postmodernite ise ulus'un özelliklerinin daha önce kendisine atfedilen makro gruptan daha mikro yapılara atfedilmesine sebep olmuş, devletin

dayandığı bölünmez topluluk ayrışmaya başlamış, ulus-devleti çözümü olmayan sorunlara itmiştir. (Eken, 2006:250-251)

Touraine bu klasik modelin çöküşünü şöyle anlatmaktadır:

"Özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, tam da sanayi toplumunun toplumsal çatışmalarının geliştiği sırada, klasik modelin düşü hızlandı. Bu düşüşü, her şeyden önce, devletlerin benimsettiği düzenlemelerden ve önceliklerden giderek uzaklaşan ekonomik güçlerin artan özerkliği açıklar. Batı dünyası, pazara toplumsal yaşamın öteki alanlarından çok daha farklı bir ekonomik yaşam düzenleme yetkisi vermek için siyasanın egemenliğinden uzaklaştı. İşletme anlayışı, kapitalist kar, hatta paranın kendisi, Georg Simmel'e göre, önceki toplumsal düzenin yapılanmalarını, ilkelerini ve değerlerini yıkar. Böylece her bakımdan ekonomik gerçekliklerle biçimlenen toplum düşüncesi de sonunda ekonomik ya da uygulamalı ussallaşmayla ahlaki bireyciliği birleştiremeyecek duruma geldi. Günümüze dek, ilke ve yasalarını, özel yaşamın ve sivil toplumun tüm gereksinimlerine olduğu gibi ekonomik etkinliklere de benimsetebileceğini düşünerek siyasal düzene yeniden merkezi bir yer vermeye çabalayacak sayısız insan olacaktı. Ancak bu çabalar gün geçtikçe yapaylaşacaktı; yönettikleri ölçüde aynı zamanda da yönetilen tüm toplumsal ve ekonomik eyleyenler tersine, siyasal erki kendi çıkarlarına bağlamak için savaşıyorlardı. Ekonomik siyasa, kamu yaşamının temel ilkesi olarak anayasa hukukunun yerini aldı; devletin yapısı ve dinle ilişkileri gibi konuların hala siyasal yaşamın bazı izlekleri olduğu Fransa ve İspanya gibi ülkeler de, sanayi toplumuna geçmelerini yavaşlatan engellerin ne denli güçlü olduğunu gösterdiler.

On dokuzuncu yüzyılda Viyana ve Berlin gibi Londra ve Paris'te de egemen olan ekinsel karamsarlık, sözü edilen mo-

derinliğin ve kamu yaşamıyla özel yaşam arasında kurduğu dengeyi uçurumun eşiğine geldiğini gösteriyordu. Birkaç on-yıl içinde de ussal toplumun ve bireyle Özne arasındaki uyumun efsanevi kurucusu ortadan kalktı." (Touraine, 2011:39)

Çağlar Keyder ise Türkiye'de Ulusal kalkınmanın iflasını şöyle açıklar: "... devlet merkezli politikalar refahı topluma yaymakta oldukça başarılı olmuştu.; devlet birçok hizmeti (yetersiz de olsa) halkın çeşitli kesimlerine götürmüştü. Oysa borç krizi, IMF, Ortodoks politikalar ve yeniden yapılanmanın getirdiği kargaşa sonunda sosyal politikalar geriye döndürüldü, popülist vaatleri yerine getirmek zorlaştı. Devlet sadece sermayedarlar için birikim sürecini kontrol edememekle kalmıyor, artık popüler sınıfların hayat koşullarını da etkileyemiyor. Bu çaresizlik sonucunda oluşan toplumsal kutuplaşma etnik ve dini kimliklerin yeniden icadına anti-liberal dayanışmacı ideolojileri bayrak edinen savunmacı cemaatlerin oluşmasına ve giderek artan oranda kanunsuz faaliyetlere yol açıyor. Bu nedenlerle de siyasi ortamdaki belirsizlik dozu artıyor." (Keyder, 1993:168-169)

Benhabib, Westfalian modeli dediği ulus-devlet sisteminin "kesin olarak belirlenmiş bir bölge üzerinde, mutlak yargılama yetkisine sahip, egemen ve birleşik bir politik otoriteyi" gerektirdiğini vurgulamaktadır. Ancak küreselleşme, ulusal ve uluslar arası kültürel ve elektronik ağların doğuşu, yerel ve ulus ötesi siyasal aktörlerin güçlenmesi ulus-devleti örselemektedir. Ona göre "ulus-devlet, yeni çevre tarafından yaratılan ekonomik, ekolojik... ve bilişimsel sorunlarla başa çıkmak için fazlasıyla küçük; öte yandan, kimlik kaynaklı sosyal ve bölgeselci hareketlerin isteklerini uzlaştırmak içinse çok büyük" görünmektedir. Çünkü modern ulus-devlet ulusal vatandaşlık kategorisine dayanır. Fakat devlet egemenliğinin aşınması ve ulusal vatandaşlık mefhumunun bölünmesi ile ulus-devletlerin kabul ettiği siyasal topluluk kavrayışının halihazırdaki çoğulcu yapının gerektirdiği üyelik algısını kapsayacak esnekliği başa-

ramadığı bir gerçektir. Bu husus yeni üyelik biçimleri oluşmasına sebebiyet vermiştir. (Erincik, 2011:225)

Bunlarla birlikte Topçuoğlu, "etnik çokluğa sahip toplumlarda, devlet kurumlarının etnikleşmesi ve süregiden çatışmalarda devletin yanlı bir rol oynaması, devletin etnik ayrımların ve çatışmaların muharriki olarak karşımıza çıkmasına yol açmaktadır. Devletin kültürel gruplarla bu tür ilişkiye girmesi siyasal kurumların yıpranmasına, kalkınma öncülüğünde ve çatışmaları idare etmede devletin kapasitesinin giderek azalmasına zemin hazırlamaktadır." diyerek konuya giriştiği makalesini şu cümlelerle tamamlamaktadır: "Adem-i merkezileşme temelinde yeniden yapılanmada ulus devletin meşruluğunu etnik gerilim ve huzursuzlukların aşındıracağı son zamanların siyasal gelişim literatüründe özellikle vurgulanan bir argümandır. Bu da modern dünyada varlığını sürdürmek, etkili işleyişe sahip olmak için devlet ile toplumun, ulus fikrinin aracılık etmediği bir ilişkide bulunması demektir. Sivil toplumda ve sivil toplumun emrinde bir devlet, yani ulus-devlet değil sivil bir devlet Üçüncü Dünya'nın çok etnikli toplumlarına uyan bir devlet biçimidir." (Topçuoğlu, 1995:101-110)

Ulus-Devletin bu çöküşü -bugünkü anlamıyla- kendi üretisi olduğu vatandaşlığa bir zarar vermemiş aksine bu kadar karmaşık yapıların varlığına karşın bu unsurları bir arada tutacak anahtar bir kavram sunmuştur. Vatandaşlık, gerçek anlamıyla var olduğu yapılarda etnik, dini vs farklılıkların biraradalığı için önemli bir "çatı" oluşturmuştur. Özellikle son dönem çokkültürlülük tartışmaları çerçevesinde düşünüldüğünde önemli bir model olan Kanada ve Amerika modelleri vatandaşlık olgusunu nasıl verimli kullanabildiğini gözlemlemekteyiz.

Sonuç

Yirmi birinci yüzyıl dünyasının karmaşık yapısı kırmızı çizgileri kaldıramayacak bir niteliktedir. Etnik, ekonomik, kültürel, siyasal, toplumsal, bireysel, pedagojik, iletişimsel, teknolojik bütün yapılarda bir karmaşık-

lığın varlığı, bir arada yaşama sorunsalını günümüzde odak noktası haline getirmiştir. Ulus-devletin kırmızı çizgileri özellikle son on-yıllarda hızla gelişen farklılıklara ve dolayısıyla bu farklılıkların taleplerine çözüm sunma noktasında büyük engel teşkil ettiği kaçınılmaz bir gerçektir. Ulus-devletin bu çözümsüzlüğü ve çaresizliği, onu, bir iflasa doğru sürüklemiştir. Ulus-Devletin bu çöküşüne rağmen yine günümüz anlamıyla ulus-devletin bir üretisi olan vatandaşlık olgusunun yükselişe geçtiğini gözlemlemekteyiz. Şüphesiz bu kavrama bu kadar önem atfedilmesi daha önce belirttiğimiz bir arada yaşama için temel argümanları içinde barındıran anahtar bir kavram olmasıdır.

Kaynakça

- AKÇA, Gürsoy, (2005). *"Postmodernite ve Ulus Devlet"*, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, Afyon.
- BAYHAN, Halil, (2006), *Ulus Devlet, Modernizm ve Postmodernizm*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.Ü. S.B.E. Kamu Yönetimi A.B.D., Diyarbakır.
- BULAÇ, Ali, (1998). *Modern Ulus Devlet*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- COŞKUN, İsmail, (1997). *Modern Devletin Doğuşu*, Der Yayınları, İstanbul.
- EKEN, Hurigül, (2006) *"Küreselleşme ve Ulus-Devlet"*, Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi, Sayı: 16, Konya.
- ERDOĞAN, Mustafa, (2010). *"Cemaat, Cemiyet ve Ulus-Devlet"*, Demokrasi Platformu Dergisi, Sayı:23.
- ERİNCİK, Selçuk, (2011). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sorunu*, AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 52/2, Ankara.
- ERÖZDEN, Ozan, (1997). *Ulus-Devlet*, Dost Kitabevi, Ankara.
- GELLNER, Ernest, (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- GÜLDİKEN, Nevzat, (2006). *"Ulus, Ulus-Devlet Ve Uluslaşma Kaoramlarına İlişkin Tartışmalar Ve Türkiye"*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, Sivas.
- KADIOĞLU, Ayşe, (2006). *Vatandaşlığın Dönüşümü*, Metis Yayınları, İstanbul.
- KARYELİÖLU, Selim, (2012). *"Ulus Devlet ve Milliyetçiliğin Tarihsel Dayanakları ve Küreselleşmenin Ulus Devlet ve Milliyetçilik Üzerindeki Etkileri"*, ETHOS Dergisi, Ocak 2012.

- KEYDER**, Çağlar, (1993). Ulusal Kalkınmacılığın İflosu, Metis yayınları, İstanbul.
- SAYIN**, Yusuf, "*Devlet ve Ulus Devlet*",
<http://yusufsayin.com/koseyazilari/devletulusdevlet.pdf>, (09.05.2007), Erişim Tarihi:16.04.2013.
- SMİTH**, Antony D., (2002). Ulusların Etnik Kökeni, Dost Kitabevi, Ankara.
- ŞİT**, Banu, (2008). "Modern Vatandaşlık Kavramına Bir Bakış", TBB Dergisi, Sayı:76.
- TEMELAT**, Neslihan, (2011). "Ülke Anayasalarında Vatandaşlık Tanımlamaları". TBMM Araştırma Merkezi, Ankara.
- TOPÇUOĞLU**, Abdullah, (1995). "Ulus Devlet ve Etnisite Olgusu", Türkiye Günlüğü, Sayı:33, Ankara.
- TOURAİNE**, Alain, (2011). Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek Miyiz?, (Çev: Olcay Kunal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- YALÇINKAYA**, M. Hakan, **ÇİLBANT**, Coşkun, **YALÇINKAYA**, Neslihan, "*Küreselleşme İle Yeniden Şekillenen Ulus-Devlet Anlayışı*", Uluslar arası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, Sayı 8.